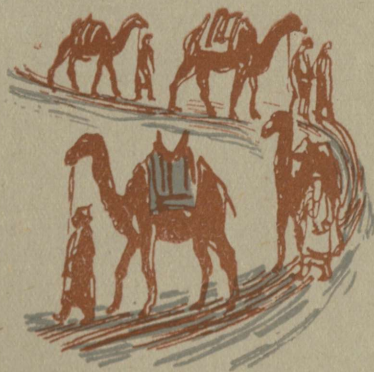

V-42181

O.A. BAJAN

ESIMESED KESK - AASIA UURIJAD

RK>TEADUSLIK KIRJANDUS<

V-42181

O. A. BAJAN

ESIMESED
KESK-AASIA UURIJAD

RK „TEADUSLIK KIRJANDUS“

TARTU, 1948

Tõlgitud teose järgi: O. A. Баян, Первые исследователи Центральной Азии. Государственное издательство географической литературы, Москва, 1946.

Tõlkinud J. Peterson.

Tartu R. Ülikooli
Teaduslikule Raamatukogule.

Tartus, 05. juulil 1959. a.

J. Peterson

Eessõna.

Kaks sajandit tagasi kirjutas suure vene rahva geniaalne poeg M. V. Lomonossov:

„Oo, teadused, te õnnest kirkad!
Käed sinna küünitage virgad,
Kus viimset kaugust püüdleb silm.
Maid rännelge ja sügavikke
Ja rohtlaid, laante rägastikke...
Tund-tunnilt selgitagu leiud,
Mis suurt ja kaunist kõikjal peidus,
Veel mida pole näinud ilm...”

Need sõnad kõlavad veel praegugi niisama kirkalt ja erutavalt, nagu nad kunagi kõlasid Lomonossovi kaasaeglastele. Nad meenutavad meile suurte vene uurimisreisijate, raskesti ligipääsetavate tundmatute maade uurijate kuulsaid sangearitegusid. Vene maadeuurijad avastasid teadusele Põhja-Jäämere karmid polaarveed ja Sise-Aasia kuumad kõrved. Nad uurisid Ussuurimaa läbipääsmatuid põlismetsi ja jõudsid Tienšani võimsate mäeahelikkude tippudele. Oma ekspeditsioonidega hõlmasid nad kogu maakera Arktisest kuni Antarktiseni.

Vene uurijad kirjutasid XIX sajandil ühe kõige hiilgavama lehekülje geograafiliste avastuste paljusajandilisse ajalukku. Venelased avasid esimestena teadusele Kesk-Aasia tundmatud maa-alad.

Veel läinud sajandi keskpaiku nimetasid geograafid Kesk-Aasiat sageli *terra incognita*'ks (tundmatuks maaks). Teatmeid Kesk-Aasia kohta saadi peasjalikult vanadest hiina

kroonikatest ja neid andsid oma väheusaldatavais jutustustes mõned katoliku misjonärid, kellel oli õnnestunud tungida Hiina siserajoonidesse.

Saksa geograaf K. Ritter kogus need teatmed hoolikalt oma kapitaalsesse teosesse „Aasia maateadus“. Võttes aluseks needsamad katkendlikud teatmed, täitsid kartograafid maakaardil määratu suure valge laigu mäeharjade, jõgede ja järvede fantastiliste kujutistega.

Kuulsa õpetlase Humboldt'i raamatus „Kesk-Aasia“ on tehtud esimest korda katset määratleda kindlaid seaduspärasusi Aasia mandri siseosa orograafilises ehituses.

Mõningad Humboldt'i oletused olid tähelepanevad oma läbinägevuselt. Ja ometi olid selle omaaja suurima geograafi kujutelmad Kesk-Aasiast veel kaugel tegelikkusest.

Uus ajajärk Kesk-Aasia geograafilises tundmaõppimises algas varsti peale Geograafiaseltsi loomist Venemaal.

Aastail 1856—1857 tungis Vene Geograafiaseltsi liige noor P. P. Semjonov senini teadusele mõistatuslikuks jäänud Tienšani mägi piirkonda.

Semjonovile järgnes Tienšani veel teisi uurijaid. Sise-Aasia teaduslikule uurimisele oli pandud alus. Aga ka ainult alus. Raskesti ligipääsetav Tiibeti kiltmaa, Gobi otsatud kaugused ja Kuenluni vägevad mäeahelikud ootasid alles uurijaid, kes eemaldaksid neid ümbritseva saladuskatte.

Vene uurijad lahendasid ka selle tõeliselt grandioosse ülesande.

Oma ülevaateis jutustab O. A. Bajan kolmest uurimisreisijast, kellede nimed jäävad igavesti inimkonna mälestusse, — Kesk-Aasia esimesest uurijast N. M. Prževalskist ja tema kahest õpilasest V. I. Roborovskist ja P. K. Kozlovist, kes said oma suure õpetaja väärilisiks järeltulijaks.

N. G. Fradkin.

N. M. Przevalski (1839—1888).

N. M. Prževalski.

Pakasesel jaanuarikuu hommikul 1881. a. seisis Peterburis Nikolai vaksali perroonil palju rahvast. Oodati Prževalski saabumist. Siin oli Geograafiaseltsi liikmeid eesotsas aseesimees Semjonov-Tienšanskiga, õpetlasi, akadeemikuid, kindralstaabi ohvitseri, kirjanikke, ajakirjanikke... Prževalski nimi ei kadunud huultelt. See nimi, juba tollal tuntud kogu maailmale, oli Venemaa uhkuseks.

Mida toob Prževalski kaasa kolmandalt reisilt? Milliseid uusi loorbereid punub ta oma pärga?

Inimesed silmitsesid teraselt udusesse kaugusse, kus kadusid rööpad, ja kuulatlesid.

Kauge vile. Kasvav müra. Mürina ja sisinaga veeres kiirrong perrooni äärde.

Rahvahulk erutus. Kõik hakkasid jooksuma, tähelepanelikult vaguniakendesse vaadates.

„Siin, siin!“ hüüdis keegi, ja vastuvõtjad söötsid ühte külge. Vagunist tuli välja Prževalski sõjaväemundris — pikk, laiaõlaline hiiglane. Pakasene õhk rappus „hurraa“-hüüdeist ja valjust käteplaksutamisest. Prževalski sinised, harilikult karmid silmad helkisid soojalt. Ta tõstis oma vormimütsi, paljastades mustad lainelised juuksed. Tõmmule näole ilmus naeratus. Niisugust liigutavat vastuvõttu polnud ta oodanud.

Oli möödunud juba neliteist aastat sellest ajast, kui kahekümnekaheksa-aastane entusiast Prževalski esimest korda oli pöördunud Geograafiaseltsi poole palvega saata ta ekspeditsioonile Kesk-Aasiasse. Seltsi juhtijad ei tundnud teda,

kuid P. P. Semjonov-Tienšanski, suurte kogemustega inimene, mõistis, et Prževalskist, „noorest andekast inimesest, võib saada tähelepandav uurija“¹. Ta andis Prževalskile nõu näidata oma võimeid Ussuurimaa uurimisega ja lubas, et kui need uurimised õnnestuvad, siis saadab Geograafiaselts ta Kesk-Aasiasse.

Prževalski ärasõidul Siberisse varustas Semjonov-Tienšanski teda soovituskirjadega ja püüdis teda julgustada heade soovidega reisi õnnestumiseks. Kuid sõnadest üksi on vähe. Oli vaja raha, aga seda ei andnud keegi. Geograafiaseltsi Siberi osakond Irkutskis osutas Prževalskile mõningat kaasabi, olgugi et paljud pidasid Prževalski veendumust oma tulevaste uurimiste edukuses „noorte inimeste eneseusalduseks ja hooplemiseks“². Kuid niisugune ei olnud Prževalski kunagi. Ta paistis silma tagasihoidlikkuse ja nõudlikkusega enda vastu.

Prževalski ei saanud erilist haridust loodusteaduse ja ajaloo alal, kuid juba ammu enne oma uurimismatka, õppides Kindralstaabi Akadeemias, tegutses ta iseseisva teadusliku ettevalmistusega ning luges läbi hulga vene ja välismaa raamatuid ajaloo ja loodusteaduste alalt. Ta valdas hästi prantsuse ja saksa ning pärastpoole ka inglise keelt.

1866. a., olles Varssavis junkrute koolis geograafia- ja ajalooõpetajaks, pidas Prževalski mitu avalikku loengut geograafiliste avastuste ajaloo alalt. Neid loenguid kuulasid huviga ka professorid. Varssavis andis ta välja ka oma geograafiaõpiku. Peale geograafia õppis Prževalski botaanikat, zooloogiat ja teisi teadusi. Seega läks Ussuurimaa uurimismatkale mitte lihtsalt julge inimene, kes oli otsustanud minna tundmatuisse tihnikuisse, vaid ka teadlane, uurija.

Esimese uurijana läbis Prževalski jalgsi Ussuurimaa. Ta käis maha üle poolteise tuhande kilomeetri. Läbitud tee ta kaardistas, tegi meteoroloogilisi vaatlusi ja kogus kõige rikkalikumaid kollekttsioone taimedest, loomadest ja lindudest; neist paljud liigid olid temani teadusele tundmatud.

Ta kirjutas raamatu „Uurimisreis Ussuurimaal“, mille kirjastas omal kulul, nii nagu ta peaaegu eranditult omal kulul teostas terve kaheaastase uurimismatka.

Vene Geograafiaselts autasustas Prževalskit väikese hõbemedaliga ja Semjonov-Tienšanski pidas oma antud sõna: 1870. aastal sai Prževalski võimaluse alustada oma esimest teaduslikku ekspeditsiooni Kesk-Aasiasse.

Praegusel ajal need kaks sõna „teaduslik ekspeditsioon“ manavad esile kujutluse osavõtjate suurearvulisest koosseisust — geoloogidest, botaanikuist, zooloogidest ja teistest spetsialistidest. Prževalski ekspeditsioonis asendas kõiki neid õpetlasi Prževalski ise. Väga piiratud rahasummaga, mis oli saadud Geograafiaseltsilt ja sõjaministeeriumilt, läks ta teele kahekesi Põltsoviga, oma endise õpilasega.

Prževalski teadis, et tema teekond on seotud riskiga, kuid teadus oli talle kallim elust.

„Kui ma ise ei peaks kodumaale tagasi pöörduma,“ kirjutas Prževalski, „siis võib minu reisikaaslane kõik paberid ja kollektsioonid alal hoida ja kohale tuua“³.

Novembris jõudis Prževalski Põltsoviga Vene piirilinna Kjahtasse. Selles väikeses linnakeses tulid tänavail vastu juba kaamelite karavanid, kuuldus tundmatu kõne.

Siit alustasid Prževalski ja Põltsov hiina vankris, mille ette oli rakendatud kaamel, pikka teekonda karavaniga. Läbi Gobi tühjade kauguste oli vaja minna Kalganisse, et sealt suunduda Pekingisse.

Kuni Urgani*, Mongoolia tähtsaima linnani, ei ilmutanud miski kõrve lähedust.

Madalate mägede veerjad küljed olid kaetud suurepäraste heinamaadega, siin-seal oli näha metsi. Prževalskile meenusid tuntud pildid Taga-Baikali looduse primaist osadest.

* Praegune Ulan-Bator, Mongoolia Rahivabariigi pealinn.

Urga jäi seljataha. Uurimisreisijate silmadele avanes lõputu stepp, horisoni hajuv ja sinetav kaugus. Veel mõni päev, ja karavan astus Gobi kõrvelistesse steppidesse.

Aeglaselt läksid teekonna päevad. Ühtlased tasandikud, sillerdades kuivanud rohu kollase värvusega, vaheldusid kohati kaljude mustendavate ridadega, lamedate küngastega, aga siis laius jälle piiritu tasandik. Ümberringi vaikus. Kuid kõrveline stepp ei ole elutu. Arvutud närijad-viiksjänessed, rotisuurused väikesed loomakesed, on maa üles tuhninud sadade aukudega. Kaugel tulid nähtavale väledajalgssed dzereenid (antiloobid). Jaht nende teraste, imestletavalt kiiresti jooksvate loomade peale ei ole kerge. Aga kas see võis peatada säärast kirglikku jahimeest nagu Prževalski?!

Teel läbi kõrvelise stepi kohtas Prževalski päeva jooksul mitukümmend korda teekaravane. Pikad kaamelite read vedasid Kjahtasse paksudesse villastesse sadulatekkidesse mähitud kaste hiina teega.

Teel Kalganisse kohtasid uurijad esimesi raskusi ja puudusi.

Kolmekümnekraadised detsembripakased ja talvised jäised tuuled olid eelseisvate katsumuste esimesed teatajad, kuid peamised raskused seisid ees — Alašani veetuis liivades, kaugel Tiibeti karmil mägismaal.

Laskunud Suure Hiina müüri juures Mongoolia platoo kõrgustelt Hiina linna Kalganisse, sattusid uurijad otsekui teise maailma. Siin ei olnud ei pakast ega lund, ilm oli kevadine. Uurimisreisijad ei uskunud oma silmi, sest ainult kaksikümmend viis kilomeetrit eraldas neid Mongoolia tasandikest, kus valitsesid karmid siberi pakased.

Puhanud Kalganis viis päeva, siirdus Prževalski Pekingisse *, kust pidi algama ekspeditsiooni marsruudi peamine osa. Pekingis varustas Prževalski karavani — ostis kaameleid

* Praegune Peiping.

ja relvi, palkas kaks kasakat ja, raisanud peaaegu kogu raha, taskus nelisada kuuskümmend rubla, liikus tundmatuile maile.

Kõige enne ta läks Dalai-nori järve äärde Kagu-Mongoolias. Ekspeditsioon läbis kahe kuu jooksul üle tuhande kilomeetri, peaaesjalikult soolakusteppi väga „alatu“ kliimaga, nagu ütles Prževalski. „Kogu kevade jooksul ei olnud ainustki vaikset päeva, ja tihti tõusis torm, mis tõstis üles terved pilved liiva ja peent soola, nii et õhk muutus kollakas-halliks ja keskpäeval ei olnud valgem kui videvikus...“⁴.

Sel ebasõbralikul maal valitses isegi aprillis pakane. Kuid kõige enam kannatasid siin uurimisreisijad mageda vee puuduse käes. Prževalski jutustas heatahtliku huumoriga selle järvevee „võludest“, mida uurimisreisijail tuli kasutada: „Võtke klaas puhast vett, pange sinna teelusikatais pori, näpuga soola, lupja värviks ja hanesõnnikut lõhnaks, siis saate täpselt selle võluva vedeliku, mis täidab siinseid järvi“⁵.

Veidi puhanud Kalgani linnas, suundusid uurimisreisijad läände, Hiina suure jõe Huangho äärde. Mindi ilma teejuhita. Kohalikud elanikud suhtusid uurimisreisijatesse kahtlustavalt. Ekspeditsiooni liikmeis nägid nad kord misjonäre, kord spioone ja nimetasid neid „meretaguseiks kuradeiks“ ning tihti meelega näitasid valeteed. Vahel tuli uurimisreisijail ekselda, matkates kümneid ülearuseid kilomeetreid.

Huangho kaldal Baotou linnas tehti peatus. Siinne elanikkond peaaegu ei tundnud eurooplasi. Uurimisreisijaid tuli vahtima salk uudishimulikke. Neist ei olnud pääsu isegi ruumides. Nad ronisid aknaile ja ustele. Prževalskil tuli kinkida kohalikule hiina mandariinile kell ja paluda anda soldateid kaitseks. Sellest „muide asi ei paranenud,“ meenutas Prževalski, „sest väraval seisvad sõdurid hakkasid uudishimulikke raha eest sisse laskma ja tegid meist midagi loomaia taolist“⁶.

Üle läinud Huanghost, jõudis ekspeditsioon Ordosesse.

Ordos on maa, mis asetseb hiiglasliku põlve sees, mille moodustab Huangho keskjooks oma käänakutega. See kõrve-territoorium, mis kolmest küljest — läänest, põhjast ja idast — on piiratud Kollase jõega, oli teaduslikest uurimistest peaaegu puudutamata. Tutvudes Ordosega, tegi Prževalski kindlaks, et isegi Huangho oli valesti kaartidele kantud. Veel üks üleminek Kollasest jõest, ja uurimisreisijate ees avanes viljatu Alašani kõrb. Kohati oli näha kehva, jändrikku, vaevaselt maapinnale tõusvat taimestikku — „paljude kümnete, isegi sadade verstade viisi ainult tuiskliivad, mis alati on valmis lämmatama teekäijat oma kõrvetava kuumusega või matma liivarajuga...“⁷. Isegi linnud, lennates üle selle hirmsa kõrve, hukuvad sageli, olles nõrkenud näljast ja janust.

Läbinud umbes 200 km kõrve kirde-ääremaad, jõudis Prževalski Dinjuanjini linna, mis asetseb Alašani mägede veerul. Alašani mägedes küttis Prževalski palju. Jaht oli siin raske ja kardetav. Kord tuli Prževalskil ronida järskudel püstloodis kaljudel kuristikku kohal, sitkelt hoides kätega kinni igast väljaulatuvast osast, kord liibuda kaljude rinna-kuile, kord üle hüpata laiadest pragudest. Jalgade alt murdu- sid kivid ja veeresid mürinaga kurisesse. Oli vaja suurt osa- vust, et mitte ise kaasa veereda. Loomi oli palju — kuku- jamaane (mägilamba liik), põtru... Kuid katsu neile ligineda! Haistes hädaohtu, hüppasid loomad kaljusid mööda ja kadu- sid sõrgu kõpsutades, nagu oleks maa nad neelanud. Päevade viisi jälgis Prževalski saaki. Ta käed olid veriseks kriimustu- nud, riietus narmendunud ja teravad kivid olid lõhkunud saa- pad... Aga üksainus õnnelik lask, ja jahimees oli õnnelik.

Prževalski oli mägedes 2 nädalat. Juba saabus 1871. a. oktoober. Lähenes esimese matka-aasta lõpp. Kuid sellele tähelepandavale tähtpäevale ei saanud uurimisreisijad vastu minna teekonda jätkates. Vaatamata Prževalski kõige range- male kokkuhoiule olid tema kasinad rahad lõpukorral.

Jäi üle üks pääsetee — tagasi tulla Pekingisse, et muret-

seda raha teekonna jätkamiseks. Suurte raskuste ja puudusega võideldes sooritasid uurimisreisijad tagasiteekonna.

Pekingisse ei olnud ekspeditsiooni nimele veel raha tulnud ja ilma Vene saadiku A. J. Vlangali abita oleks Prževalski olnud väljapääsmatus olukorras. Vlangali andis Prževalskile raha saatkonna summadest ja see võimaldas 1872. a. märtsis uuesti reisi alustada.

Kahe endise vähesobiva kasaka asemele võttis Prževalski teised — Tšebajevi ja Irintšinovi — ning õppis neid varsti armastama kui lihaseid vendi. Prževalski oskas inimesi mõista ja hinnata. Kaaslase valikul pööras ta kõigepealt tähelepanu sellele, et „inimene iseenesest oleks hea — see on kõige tähtsam asi“⁸, ütles Nikolai Mihhailovitš. „Riiakas, kuri inimene on möödapääsmatult suureks õnnetuseks ekspeditsiooni ridades, kus peavad valitsema sõprus ja vendlus kõrvuti tingimusteta alistumisega ürituse juhtijale“⁹.

Uute kaaslastega jõudis Prževalski teiskordselt Dinjuanjini, mis asetseb Alašani mägede läheduses. Töötatud eesmärgiks oli Prževalskil saladuslik Kuku-nori järv.

Kuku-nor (mongolikeelne tähendus „Sinine järv“) asetseb Tiibeti kirde-ääremail Kuenlumi keskosa mäeseljandike vahel. Tema hiinakeelne nimi on „Tsinhai“ — „Sinine meri“. Jutustades toredast Kuku-norist, võrdlevad mongolid tema vetepinna värvust sinise siidi värvusega. Järvest ja ta tekkimisest on iidseist aegadest säilinud rahvamuistendeid. Ainult nende muistendite ja väheste katkendlike teatmete järgi, mis ei hiilga usaldatavuse poolest, võisid euroopa geograafid otsustada Kesk-Aasia ühe suurima mägijärve üle.

Jõuda selle märkimisväärse järve kallastele, uurida teadusele peaaegu tundmatuid Kuku-nori maid — kõigest sellest unistas Prževalski juba ammu enne oma esimest Kesk-Aasia reisi.

Aastal 1871 oli ta sunnitud olnud rahapuuduse pärast tagasi pöörduma, olles järvest eemal kõigest 600 km. Nüüd otsustas ta kindlalt jõuda Kuku-norini.

Ekspeditsioon kohtas Dinjuanjini linnas suurt tanguutide * karavani, mis oli teel Kansu provintsi Tšeibseni templikese juurde. Tempel asetses viie päeva tee kaugusel Kuku-nori järvest. See sobis Prževalskile väga. Kaasreisijad asendasid tal teejuhte Alašani mägedest üleminekul. Ka tanguudid olid rahul, sest ekspeditsioon oli hästirelvastatud salk, kelles nad nägid kaitsjaid dunganide vastu. Dunganid on rahvas, kes elab Hiina provintsidel Kansus, Tsinhais ja Sintsejanis. Nad räägivad hiina keelt, kuid on muhamedi usku. Paljude aastate kestel võitles see rahvas hiina ülemvõimu vastu. Oma sõjate retkedega hoidsid dunganid hirmul mitte ainult rahvastikku, vaid ka hiina sõdureid, kes sageli pugesid nende eest varju templeisse-kloostreisse.

Ekspeditsioonil ei olnud lõbus edasi liikuda säärases pingsas olukorras, näha igal pool laialipillutud inimluid, kohata huntidest ja röövlindudest näritud laipu... Oli kardetav kaevudest vett juua. „Mul läheb veel praegugi süda pahaks,“ kirjutab Prževalski hiljem, „kui mulle meenub, kuidas ükskord, olles joonud teed, mis oli valmistatud kaevust võetud veest, hakkasime jootma kaameleid ja, ammutanud vee ära, nägime põhjas mädanenud inimlaipa“¹⁰.

Alašani kõrbede tulised liivad vaheldusid Ida-Nanšani mägedega, mis alt olid kaetud toreda mitmekesise taimestikuga, ülal aga küündisid igilume piirideni. Uurimisreisijad sattusid otsekuu teise maailma. Pikad sihvakad puud, tihedad põõsad, mis sageli tihenesid läbipääsmatuiks padrikuuks, ilusad lilled — kõik see meenutas Prževalskile elavalt Amuuri-maa metsaloodust.

* Prževalski nimetas tanguutideks tiibetlasi, kes elunevad Tiibeti kirdeosas (Kuku-nori ja Amdo oblastis).

Kogu teekonnal kaardistas Prževalski maastikku ja teostas teaduslikke vaatlusi. Seda kõike oli vaja teha salajasest et Prževalski teekaaslased tanguudid, mõistmata ekspeditsiooni teaduslikke eesmärke, oleksid võinud teda pidada spiooniks ning temaga karmilt arveid õiendada. Seepärast oli Prževalski osaliselt röömus, kui kasakas Tšebajevi haiguse tõttu pealesunnitult peatus sundis neid tanguutide karavanist lahkuma.

Tšeibseni templikese juures, kuhu ekspeditsiooni salk mõni aeg hiljem jõudis iseseisvalt, teenis Prževalski endale suure „hubilgani“, s. t. pühaku kuulsuse sellega, et ta dungaane kartmata lõi oma laagri üles lahtisel kohal, samal ajal kui kloostri müüride taha peitus hirmuga kaks tuhat hiina sõdurit.

Kohalikud elanikud ei mõistnud Prževalski vaprust ja seletasid seda omamoodi. Nad ütlesid, et ta on nõid ja on kuulide eest kaitstud, et pealetungi korral tuleb talle appi tuhat nähtamatut inimest, et sellele inimesele alistub kõik, et ta on kõikvõimas ja võib igast haigusest terveks arstida. Tema juurde tulid inimesed hulgana — üks, et teada saada saatust, teine, et teda õnnistataks, kolmandad — et ta näitaks, kust leida kadunud kaamelit. Haiged palusid end terveks arstida. Ja kui Prževalski kiniini, inglise soola või soodaga ning piparmünditilkadega tõesti kannatusi vähendas, siis see kinnitas veel enam tema kui suure „hubilgani“ kuulsust. Prževalski ei katsunud eriti sundida loobuma uskumast oma kõikvõimsusse. Säärane vaade oli talle kasulik, sest see võis teda vabastada üleliigseist komplikatsioonidest tema niigi raskel teekonnal.

25. oktoobril 1872. a. * lõid uurimisreisijad oma laagri üles Kuku-nori järve kaldal. Prževalski kirjutas: „Minu elu

* Kuupäevad on antud uue kalendri järgi.

unistus täitus... See, millest hiljuti unistasin, on nüüd juba muutunud sündinud faktiks“¹¹.

Esimese eurooplasena teostas ta väärtuslikke geograafilisi uurimisi Kuku-nori kallaste ja ümbruse kohta ning andis nende kirjelduse. Prževalski tegi kindlaks, et järv, mis asetseb suures stepilohus, on 3200 meetri kõrgusel merepinnast. Tugedes oma vaatlustele, avaldas Prževalski õige mõtte selle kohta, et järv muutub vähehaaval madalamaks. Madalamaks muutumisele aitavad kaasa suur suvine aurumine, juurdevoolavate vete puudus ja tuuled, mis toovad järve palju liiva ning tolmu.

Kuku-nori järvest suundus ekspeditsioon üle määratu Tsaidami tasandiku Tiibeti idaosa mägismaile. Uurimisreisijaid ennetas sajasuine kuuludus. Räägiti, et „õhtumaa suur pühak... läheb Lhasasse, et tutvuda dalai-laamaga, idamaa suure pühakuga“¹². Prževalski tahtis soodsat olukorda meelsasti ära kasutada ja tõesti minna Tiibeti pealinna Lhasasse. Kuid jälle kerkis ekspeditsiooni ette endine takistus — rahad lõppesid. Prževalski pidi oma plaane ressurside piirides kärpima.

Tiibeti tumedal, külmal mägismaal kohtasid uurimisreisijad säärast suurt hulka metsikuid loomi, millist nad veel iialgi ei olnud näinud. Sel väheasustatud maal ei kartnud loomad inimesi, kuid jahti pidada kange küllega oli raske. Käed kohmetasid, silmad tilkusid vett. Kuid siiski täiendas Prževalski tunduvalt oma zooloogilisi kollektioone haruldaste eksemplaridega.

Talvine teekond Tiibeti mägismaal oli tõesti kangelaslik. Rebenenud riietuses, külmunuina ja näljas pingutasid uurimisreisijad kogu jõudu üle kõrgmägede minnes. Hõreda õhu tõttu värisesid neil käed ja jalad, pea käis ringi. Jõudnud Hiina suure jõe Jangtsekiangi ülemjooksule, pöördus ekspeditsioon tagasi.

Ka see teekond osutus okkaliseks. Alašani mägedes

pidi suurvesi, mis tekkis vihmavalingu tagajärjel, peaaegu hävitama vaevaga kogutud kollektsioonid. Gobi kõrves olid uurimisreisijad ise hukkumise äärel. Nad läksid otsejoones läbi kõrve Urgasse, millist teed ei olnud veel ükski eurooplane käinud. Oli juulipalavus, õhu temperatuur tõusis kuni 45°-ni ja maapind kuumenes kuni 63°-ni C. Säärases kuumuses eksis teejuht ega osanud ekspeditsiooni viia kaevuni. Vett oli salgale jäänud ainult mõni klaasitäis. Inimesed ja loomad kannatasid piiritult. Viimne vesi võeti suhu tilgakaupa, et ainult keelt niisutada. Uurimisreisijaid ootas häving. Siis käskis Prževalski kasakal saatjaga ratsutada veel hädavaevalt elavate hobustega arvatava kaevu suunas ja võtta kaasa nõu vee jaoks. Möödus piinav pooltund. „Ratsutavad, ratsutavad!“ hüüdis Pöltsev rõõmsasti. Varsti neelasid uurimisreisijad ahnelt elustavat vedelikku ja rõõmutsesid, nagu võib elu üle rõõmutseada ainult inimene, kes oli sellega peaaegu juba jumalaga jätnud.

1873. a. septembris jõudis karavan Urgasse ja hiljem Kjahtasse.

Nii lõppes kolmeaastane reis.

Mongoolia reis tõi Prževalskile maailmakuulsuse. Ta läbis 11 000 km. Suur osa sellest pikast ja raskest teekonnast sooritati tollal veel tundmatuid maid mööda. Imestletava täpsusega silmamõõdu järgi teostatud kaardistamised, astronoomilised laiuse ja külalastatud kohtade kõrguse määramised lubasid geograafilisel kaardil kaotada osa varem tundmatute alade valgeid laike. Ainult sellest üksi oli küllalt, et teha kuulsaks uurimisreisija nime. Kuid Mongoolia reisi teaduslikud tulemused olid mõõtnatult suured. Prževalski tõi kaasa tähelepandavaid zooloogilisi kollektsioone, mis esmakordselt tutvustasid teadust laialdase, peaaegu juurdepääsmatu maa faunaga. Ainult lindude kollektsioonides üksi oli kuni 20 uut teadusele senini tundmatut liiki.

Botaanilised kollektsioonid sisaldasid kuni 4000 eksem-

lari. Need sisaldasid Mongoolia floora esindajaid ja esimest korda tutvustasid teadust Lääne-Kansu väga mitmekesise flooraga.

Suurimat väärtust omasid Prževalski meteoroloogilised vaatlused. Need andsid suurele klimatoloogile Vojeikovile rikalikku materjali üldiste järelduste tegemiseks Ida-Aasia kliima mussoonilise iseloomu kohta.

Vaatamata sellele, et ta ei tegutsenud üksikasjaliste geoloogiliste vaatlustega, korjas Prževalski siiski kivimite näidiste kollektsioone kõigilt ekspeditsiooni poolt külastatud mägedelt. Kuid ka sellega ei piirdunud tulemused.

1875. a. ilmus Prževalski raamat „Mongoolia ja tanguutide maa“. See raamat tõlgiti paljudesse euroopa keeltesse. Lugeja ees elustusid kõiges omapäras Ordose ja Kuku-nori saladuslike maade, Alašani mägede ja Gobi kõrveliste alade loodus ning inimesed. Sellise raamatu võis kirjutada ainult erilise mitmekülsusega teadlane, geniaalne geograaf.

Kõik, mis oli kogutud, mõõdetud, arvutatud, kirjutatud, oli ühe ja sama inimese töö, kelle nimi lõi heleda tähena särama suurimate maadeuurijate nimede seas.

Kellega tema kaasaegseist võiks Prževalskit võrrelda? Livingstone'iga, kelle teekonnad Ida-Aafrikas olid samavõrra rasked ning kardetavad? Kuid see julge uurimisreisija andis läbitud maade looduse tundmaõppimiseks vähe. Või oma viieaastase reisiga mööda Sudaani kuulsaks saanud Heinrich Bart'iga? Ent pärast teenekat uurijat tuli saata koguni teine inimene, et kaardile kanda tema teekondi. Ainult P. P. Semjonovi kuulus uurimisreis Tienšani, jäädes oma mõõteilt tunduvalt maha kangelaslikust Prževalski ekspeditsioonist, oli silmapaistev niisama mitmekülgsete uurimistega. Semjonov oksas mitte üksnes avastada, vaid ka alistada teadusele „saladusliku“ Tienšani raskesti ligipääsetavaid osi. Tema aimas esimesena Prževalskis tulevase maadeurija algeid. Nüüd võisid Semjonov ja kogu Vene Geograafiaselts seadusliku uhkustundega

jälgida juba Semjonovi poolt alustatud ürituse suure edasi-
viija edu. Oma avastuste eest sai Prževalski Vene Geograa-
fiaseltsilt kuldmedali. Rahvusvaheline geograafiakongress
saatis talle auaadressi, Pariisi Geograafiaselts määras kuld-
medali, Prantsuse Akadeemia autasustas teda kõrgeima
autasuga — „Akadeemia palmiga“.

Igalt poolt sai Prževalski õnnesoove, kuid kõige enam lii-
gutas teda kasakate Tšebajevi ja Irintšinovi telegramm. Prže-
valski rääkis sellest vaimustusega. Avaldades soovi minna
Prževalskiga uuele reisile, kirjutasid kasakad: „Mälestus Teist
kandub põlvest põlve, Teiega oleme nõus minema tulle ja
vette“¹³.

Kasakate soov ühtis Prževalski enda püüdlusega, keda
tagasihoidmatult tõmbas jälle tundmatuile maile.

Aastal 1876 alustas Prževalski oma abilise Ekloniga uut
uurimisreisi Kesk-Aiasse — Kuldža linnast üle Tienšani
Takla-Makani viljatusse kõrbe Lob-nori järve kaldale.

Lob-nori maadest kuulsid eurooplased juba XIII sajandil
kuulsalt keskaja Aasia maadeuurijalt veneetslaselt Marco
Polo'lt. Möödus kuus sajandit ja ikka ei teadnud geograafid
neist maist palju enam. . .

Prževalski seadis temale omase kartmatusega oma uuri-
misreisi üheks peamiseks eesmärgiks selle peaaegu legen-
daarse järve basseini tundmaõppimise. Tulemused ületasid
kõige julgemad ootused. Ekspeditsiooni aruandes, mille ta saa-
tis Kuldžast Vene Geograafiaseltsile, võis Prževalski täie õigu-
suga kirjutada: „Lob-nori basseini, mis nii kaua ja jonnakalt on
jäänud tundmatuks, avastus ometi kord teadusele. . .“¹⁴.

Prževalski tegi kindlaks, et Lob-nor ei olegi soolajärv,
nagu varem arvati, vaid päratu kõrkjasoo — mageda vee
mahuti, mis on Tarimi jõe üleujutus. See ootamatu avastus
tekitas geograafide hulgas sensatsiooni. Tuntud saksa maade-
uurija Richthofen avaldas oletuse, et järv, mille leidis Prže-
valski Tarimi suudmes, ei ole tõeline Lob-nor. Richthofen tugi-

nes sealjuures vanadele hiina kaartidele, mis andsid Lob-nori teises kohas. Oma vastuses Richthofenile näitas Prževalski, et hiina kaardid osutusid segasteks ja ebatäpseteks. Täiesti võimalik, et järv omas kunagi teised piirjooned, ujutas üle soolaväljad ja oli soolase veega. Nüüd aga oli vee soolasus märgatav ainult päris kallaste juures.

Veel kaua peale Prževalski reisi tekitas Lob-nori küsimus geograafide ja uurijate keskel teaduslikke vaidlusi.

Uusimad uurimised selgitasid, et Lob-nor on rändjärv. Tarimi jõgi, ummistades oma sāngi setetega, sageli muudab seda sāngi; seepärast muudab kohta ka järv, kuhu jõgi suubub. Seal, kus hiina kaartidel näidati Lob-nori, leiti kuiv lohk. Praegusel ajal täitub see lohk uuesti veega ja see Lob-nor, mille avastas Prževalski, hakkab kuivama.

Prževalski andis esimesena õiged andmed selle senini saladusliku Kesk-Aasia nurgakese loodusest. Lob-nori kõrbed elasid metsikud kaamelid. Esimese eurooplasena hankis Prževalski kollektsiooni tarvis selle haruldase looma eksemplari.

Kuid ekspeditsiooni kõige hämmastavamaks geograafiliseks tulemuseks oli Lob-norist lõuna pool asetseva Altõn-tagi mäeaheliku avastamine. Keegi ei oletanud selle suure mäeseljandiku olemasolu, mis kulgeb mitte vähem kui 700 km ulatuses.

Nelikümmend päeva uuris Prževalski seda mäeahelikku. Kannatades pakase ja veepuuduse käes, sammus ta väsimatult üksluise, paljaste teravaotsaliste tippudega kivipeenra kaljustel külgedel. Kusagil ei olnud isegi mitte taimestiku jälge. Altõn-tagi avastamisega oli Tiibeti kiltmaa põhjapiir täpselt kindlaks määratud.

Selle ekspeditsiooni ajal Prževalski haigestus. Tuli tagasi pöörduda kodumaale. „Raske oli mul otsustada tagasi pöörduda,“ kirjutas Prževalski, „mitu korda ma nutsin sellisele hädavajalikkusele mõeldes“¹⁵. Siiski ei loobunud Nikolai Mih-

hailovitš mõttest peale ravimist Zaissanski piirilinnas uurimisreisi uuesti jätkata. Kuid tema kavatsused ei täitunud. Teravenenud vahekordade tõttu Hiinaga kästi Prževalskil ekspeditsioon peatada. Liiatigi ei paranenud tema tervis. 1878. a. kevadel jõudis Prževalski Peterburi.

Teine uurimisreis, olgugi katkestatud, andis küllaltki suure teadusliku tulemuse.

Enam kui aasta jooksul oli läbitud umbes viis tuhat km teekonda, oli tehtud Lob-nori järve ja ümbruskonna, Tarimi jõe ning Prževalski poolt avastatud Altõn-taggi mäeaheliku topograafilisi kaardistamisi. Need suure väärtusega kaardistamised täpsustasid tunduvalt geograafilist kaarti. Teisest teekonnast kirjutas Prževalski aruande pealkirja all „Kuldžast Tienšani taha ja Lob-nori äärde“.

Peale paranemist hakkas Prževalski läbi töötama uue suure teekonna plaani geograafilises ja etnograafilises mõttes täiesti tundmatu maa — Tiibeti kohta. Prževalski ei kujutlenud endale elu ilma uurimisreisita. Ta tunnistas, et ta nii väga igatses Aasia järele, „justkui oleks kaugeisse kõrbedesse . . . maha jäänud midagi unustamatut, kallist, mida ei leidu Euroopas“¹⁶.

Ta kirjutas poeetilise tunde mõjul:

„Jälle välja marru morni! . . .
Lausus puhand meremees.
See mu saatus: tahta tormi,
Ei mul elu vaiksus vees“¹⁷.

Ja jälle on ta tormide ja rajude, liivade, kõrbede ja mägede kõrguste keskel. Nüüd ei ole ta enam kerjuslikult varustatud neljaliikmelise salga eesotsas, vaid kõige vajalikuga varustatud kolmeteistkümmeliikmelise teadusliku ekspeditsiooni juht. Tal on kaks abilist — Eklon ja Roborovski, ülejäänud on kasakad, nende seas ka esimeste reiseid muutumatud kaaslased.

Selle uue, nüüd juba järjekorras kolmanda Kesk-Aasia reisi eesmärgiks oli kaugel Tiibet. Prževalski poolt valitud tee Tiibetisse kulges Zaissanskist üle Hami, Satšžou ja Tsaidami mööda vähetuntud paikkondi, mis iseenesest pakkusid suurt teaduslikku huvi.

1879. a. varakevadel väljus ekspeditsioon Zaissanskist. Ees laius Džungaaria kõrb, üks kõige röömutumaid Kesk-Aasias. Kuid võitluses karastunud uurimisreisijaid ei pannud miski kohmetama. Kõik olid südid ja lõbusad.

Prževalski kirjeldas hiljem värvikalt ekspeditsiooni hari-likku rännakupäeva.

„Kanduge nüüd, lugeja, mõttes meie Kesk-Aasia laagrisse,“ kirjutas Prževalski, „ja veetke meiega üks ööpäev, siis te saate täieliku kujutluse meie rännakuelust kogu reisi kestel.

Öö. Meie karavan leidis ulualust väikese allika juures kõrves. Kaks telki seisavad teineteise ligidal, nende vahel asetseb koormapagas, mille kõrval paarikaupa magavad kaskad. Eespool lamavad kaamelid ja on köietatud mõned lambad, veidi eemal on kinnitatud linguga ratsahobused. Päevast väsinud, puhkavad kõik. Ainult harva norsatab hobune, raskelt hingatleb kaamel või sonib unine inimene. . . Kuivas läbipaistvas õhus vilguvad eredalt arvutud tähed nagu teemandid; tähekogud paistavad teravalt silma; linnutee sillerdab fosforliku valgusega; siin-seal välgatab taevast langev täht ming kaob jäljetult. Ja ümberringi metsik, ääretu kõrb. Ükski hääl ei riku seal öist vaikust. Neis varisevais liivades ja ääretuis legendikes nagu ei oleks ühtki elavat olendit“¹⁸.

Agas juba taevast valgeneb, koidab. Hommikune nõrk külm paneb veel lõdisema, ent karavan seab end reisivalmis. Kui tõusva päikese esimesed kiired juba kollast liiva kullafasid, hakkas karavan liikuma. Päevast polnud vähe läbida — 20—25 versta.

„Tee esimesed kümmekond versta mööduvad alati kuidagi tähelepanematult; kuid teisel kümmel, eriti selle lõpu poole, annab end tunda juba väike väsimus, seda enam, et harilikult algab kuumus või tõuseb torm. Kõnelused karavanis vaikivad, isegi kaamelid ja hobused astuvad laisalt, ükskõikselt...

Kuid ometi tuleb kaugel nähtavale ihaldatud koht — kaev või allikas, mille ääres mõnikord longib mongoli kari, oodates jootmist. Siis elustuvad kogu karavani jõud: kiiremini sammuvad kaamelid, tuhatnelja jooksevad koerad vee juurde, sörki sõidan minagi sinna, valima laagriplatsi“¹⁹.

Püstitatakse telgid, üks nende külgedest tõstetakse veidi üles ja sellest puhub värske nõrk tuul meeldivalt sisse. Ranges korras pannakse asjad kohale, kuivatatakse taimi päikese käes herbaariumi tarvis, „kasakas, kes juhatab kööki, teeb kiiresti tule üles ja keedab teed. Põletusaineks, nagu igal pool kõrves, on kuivanud loomasõnnik, mida mongolid nimetavad argaliks. Parimaks peetakse sarvloomade, siis kaameli ja hobuse argalit; hädakorral tarvitatakse ka lamba oma. Selist põletusainet tuleb süüdata oskusega, siis ta põleb hästi.

Vaevalt ükski gastronoom sööb suurema isuga euroopa köögi igasuguseid maiuspalasid, kui meie siin alustame pressitud tee joomist ning dzambi söömist võiga või selle puudumisel lambarasvaga. Tõsi, sulatatult haiseb see vastikult rasvaküünalde järgi, kuid Aasia kõrbedes peab maadeuurija loobuma igasugusest pirtsakusest, või siis juba üldse mitte reisida. Tsiiviliseeritud komfort, isegi suurte materiaalsete ressursside korral, ei ole siin võimalik: ei mingisugused rahad suuda muuta kõrve soolast vett magedaks, ei hoiä kuumuse, külmade, tolmuste tormide, mustuse ja vahel ka parasiitide eest. Iseeneses peab reisija otsima jõudu võitluseks kõigi nende viletsustega... Lõpetanud teejoomise ja kustutanud nälja, asuvad kõik tööle. Mõned kasakad lähevad otsima argalit, teised, kellede järjekord on täna karjatada karavani loomi,

askeldavad kaamelite ümber; kolmandad nülivad lõunaks veristatud lammast. Meie telgis on kõik samuti ametis: mina viin puhtale planšetile üle tänase kaardistamise ja kirjutan värsket mälu järgi päevikut, Roborovski joonistab, Eklon ja Kolomoitsev prepareerivad teekonnal tapetud linde. Kell üks päeval kolmas meteoroloogiline vaatlus“²⁰.

Varsti valmib lõuna. Peale lõunat minnakse harilikult ekskursioonidele või jahile ja alles päikese loojanguks tullakse tagasi laagrisse. Siis pannakse korjatud taimed kuivatuspaberilehtede vahele, püütud sisalikud ja ussid piiritusse, tapetud linnud nülitakse. Saabub videvik, tehakse tuld, keedetakse teed, kuulduv elavat kõnet, kõik vahetavad päevaseid muljeid. Peale õhtust teejoomist mõõdetakse veel kord õhu temperatuuri, telgis steariinküünla valgusel kirjutatakse üles meteoroloogilised vaatlused, ja sellega lõpeb uurimisreisijate tööpäev.

Aga hommikul jälle kaugele teekonnale. Ees Prževalski lahtirullitud kaardiga. Ta juhtis tihti oma salka ilma saatjata, kindlalt ning otsustunult. Kõhklemisi temas keegi ei näinud; neid muidugi oli, nagu igal inimesel. Roborovski sõnade järgi läks Prževalski neil minuteil üksinda kaugele, istus kusagil kivile ja mõtles. Ta võitles endaga. Haruldane mõistus ja kindel tahe aitasid tal end ruttu sisemisse tasakaalu viia ja ta tuli tagasi omade juurde, rahulik ja kindel nagu alati. Ta teadis, et ta on salga moraalne tugi, seepärast ei lubanud ta endale mingeid nõrkusi.

Läbinud umbes 1100 km, jõudsid uurimisreisijad mai lõpul juba sügavast minevikust kuulsa Hami oasini. See oas on äärmiseks idapunktiks nende oaside rühmas, mis kulgevad Tienšani mäeahelike jalameil. Niisutus äratab neis ellu rikkaliku taimekasvu. Neis kõrvet viljarikkais nurkades areneb juba ammust ajast põllundus. Hamis puhkasid uurimisreisijad viis päeva. Ees seisis raske teekond kivises kõrves.

12. juunil kirjutas Prževalski oma päevikusse: „Homme

liigume edasi. Ei ole kerge läbida Hami kõrbe, eriti nüüd, hirmsa päevase kuumuse käes. See-eest algab siit kõige huvitavam teekond mööda peaaegu tundmatuid paikkondi“²¹. Ja Prževalski on uuesti teel. Ekspeditsioon läks mööda laimelist tasandikku. Siin ja seal tõusid lössijärsakud seintena, vahel aga ka tüvedena ja tornidena. Taimestikku ja loomastikku uurijad üldse ei näinud. Tee ääres vedelesid hobuste, muulade ja kaamelite luud. Päeval tuliseks muutunud maapinna kohal hõljus sombane, otsekui suitsuga täidetud atmosfäär. Läbides seda oma viljatusega hirmsat kõrbe, jõudsid uurimisreisijad ühte Kesk-Aasia kõige viljakamasse oaasi — Satšžousse, mis asetseb Nanšani päratu mägisüsteemi piirkonnas. Satšžous kaua ei puhatud. Prževalski ootas palavikulise kannatamatusega seda minutit, mil võib siirduda mägedesse, läbi viia esimesi Nanšani uurimisi. Mägedes algas uurimisreisijate igapäevane teaduslik töö. Selle tulemused olid väga tähelepandavad. Avastati kaks veel tundmatut suurt lumega kaetud mäeahelikku. Ühe nimetas Prževalski Humboldt'i ja teise Ritteri mäeahelikuks. Nanšani mindi edasi teele üle soolamaade ja Tsaidami alliksoode Põhja-Tiibeti territooriumile.

Tiibet, Prževalski kõigi ekspeditsioonide põhimine eesmärk, oli geograafiliselt, looduslikult ja etnograafiliselt täiesti tundmatu. Kuid sattuda Tiibeti piiridesse ei olnud kerge.

Tiibeti kiltmaa on oma looduslike tingimuste poolest üks raskemini ligipääsetavaid maailmas. Selle kiltmaa lõuna- ja kaguosad võtab enda alla Tiibet, maa, mis oli tol ajal vasallisõltumuses Hiinast. Sellele maale ei olnud tunginud ükski ekspeditsioon, vaid ainult üksikud uurimisreisijad, ümberriietatuna mongoliteks, olid olnud Tiibeti pealinnas Lhasas, sest Hiina ja Tiibeti võimud püüdsid igati takistada eurooplaste ilmumist Tiibetisse.

Pool aastat pärast Zaisanskist väljumist tõusis ekspeditsioon Tiibeti platoole.

„Me astusime otsekui teise maailma“²², märkis Prževalski. Selles uues maailmas üllatas kõige enam suurte loomade küllus, kes inimesi peaaegu ei kartnud. „Mitte kaugel meie seisukohast olid söömas hulaanide karjad, lamasid ja jalutasid üksikult metsikud jakid, graatsilises poosis seisis isas-orongod* ; kiiresti nagu kummipallid hüplesid väikesed antiloobid-adad“²³.

Prževalski oli niisuguseid pilte näinud juba oma esimese reisi ajal. See-eest ei olnud tema kaaslaste imetlusel ja rõõmul piire.

Vägev kiltmaa võttis uurimisreisijaid vastu ebasõbralikult. Eriti rasked olid neile hirmsad, kontideni tungivad ning õhku tolmu- ja liivapilvedega täitvad Tiibeti tormid.

Peaaegu kaks kuud kestis ekspeditsiooni teekond Tiibeti sügavusse. Äärmiseks lõunapunktiks, milleni Prževalski jõudis, oli Bumza mägi. Lhasani jäi vähem kui 300 km, kui Prževalskile vastusõitnud tiibeti ametnikud teatasid, et Tiibeti valitsejad on otsustanud ekspeditsiooni kaugemale mitte lasta.

Tagasiteel, teiskordselt pärast oma esimest teekonda, viibis Prževalski Kuku-noril, uurides Huangho ülemjooksu ja Ida-Nanšani, ning pöördus kodumaale läbi Gobi, sama teed mööda kui 1873. a. Arvult kolmas Kesk-Aasia uurimisreis oli lõppenud.

Kogu selle ekspeditsiooni jooksul läbitud seitsmest tuhandest kahesajast kilomeetrist teest kaardistas Prževalski bussoli abil üle nelja tuhande km. Ta uuris paljusid kohti, kus ei olnud astunud eurooplase jalg. Viibides metsikuil, kaugeil mail, ei saanud uurimisreisijad kaua aega enestest elumärki anda ja kodumaal peeti Prževalski ekspeditsiooni juba hukkuks. Suur oli rõõm, kui Prževalski 1880. a. oktoobri lõpul oma kaaslastega õnnelikult Kjahtasse jõudis.

* Orongo — Tiibetile iseloomulik antiloobilik.

Kolmandat Prževalski ekspeditsiooni tähistas mitte ainult Tiibetisse tungimine ja selle tundmaõppimine, vaid ka geograafiale väga tähtis Huangho jõe ülemjooksu uurimine.

Prževalski tõi sellelt reisilt, nagu eelmistelki, kaasa kõige rikkalikumaid kollektsioone, mis sisaldavad palju uusi taimede ja loomade liike. Kahtlemata kõige tähelepandavamaks eksemplariks tema zooloogilistes kogudes sel korral oli Džungaarias leitud metsik hobune, kelle olemasolust Kesk-Aasias kuni Prževalskini ei olnud midagi teada. Zooloogid nimetasid selle hobuse suure uurija nime järgi „Prževalski hobuseks“.

Prževalski kirjeldas metsikut hobust oma reisiraamatus järgmiselt: „Äsjaavastatud hobune, keda kirgiisid nimetavad kertagiks, mongolid aga takeks, elutseb vaid kõige metsikumais Džungaaria kõrbedes. Siin on kertagid väikestes (5—15-liikmelistes) karjades, kes on vana vilunud täku hoole all. Arvatavasti koosnevad sellised karjad eranditult emasloomadest, kes kuuluvad juhtivale isasloomale. Räägitakse, et ohutuse puhul on need loomad mängulustilised. Kertagid on üldse väga ettevaatlikud; sealjuures on nad varustatud suurepärase haistmise, kuulmise ja nägemisega. Neid kohtab kaunis harva; sealjuures, nagu öeldud eespool, hoiduvad nad kõrve kõige metsikumaisse osadesse, kust külastavad joogikohti. Muuseas võivad kirjeldatavad loomad, nagu teisedki kõrveloomad, olla arvatavasti kaua ilma veeta, rahuldudes mahlakate soolaku- taimedega“²⁴.

1881. a. kevadel korraldati Peterburis Teaduste Akadeemia saalis kuulsa uurija, Akadeemia auliikme ja zooloogia audoktori Prževalski kollektsioonide näitus. Prževalski sai hulgana õnnesoovikirju välismailt. Ühes neist teatati Berliini Geograafiaseltsi Humboldt'i-nimelise medali määramisest temale, teises tema valimisest Ungari Geograafiaseltsi au- liikmeks.

Lõppematud austamised — istungid, vastuvõtud, lõunad — koormasid Prževalskit, iseloomult tagasihoidlikku ini-

mest, kes armastas kõige enam vaba elu looduse rüpes. Prževalski katsus võimalikult pea Peterburist ära sõita.

Ta omandas Smolenski kubermangu kolkas väikese mõisa, kus hakkas kirjutama oma uut raamatut, mis ilmus hiljem pealkirja all „Saisanist üle Hami Tiibetisse ja Kollase jõe ülemjooksule“. Siinsamas metsanurgas tutvus Prževalski juhuslikult P. K. Kozloviga, kellest sai ta järgmise, neljanda uurimisreisi kaaslane.

Prževalski oli ebaharilik inimene. „Nikolai Mihhailovitši,“ nii meenutas Kozlov, „ümbritses mingi eriline hoovus, mis alistas igaihe tema võrreldamatule tahtejõule, energiale ja sellele suurele võlule, mis oli Prževalski iseloomu eriliseks jooneks“²⁵.

Neljas ekspeditsioon koosnes kahekümne ühest inimesest. Lähimaiks kaastöolisteks olid Prževalskil Roborovski ja Kozlov.

1883. a. oktoobris siirdus ekspeditsioon Kjahtast Urgasse. Prževalski luges enne Urgast kaugele teekonnale siirdumist oma väikesele salgale järgmise päevakäsu: „Seltsimehed! Üritus, mida praegu alustame, on suur. Me läheme uurima tundmatut Tiibetit, teda vallutama teadusele... Ärgem hoidkem jõudu, tervist ega elugi, kui on vaja, et täita meie ülisuurt ülesannet ning teenida sellega teadust ja meie kalli kodumaa kuulsust“²⁶.

Ekspeditsioon läks juba tuntud, kuigi sellepärast mitte vähem raskeid teid mööda läbi Gobi kõrve, Alašani ja Nanšani, viibis üleva Tatungi jõe kallastel ja jõudis kuni esimesest reisist tuttava Tšeibseni templini, siit Kuku-nori järveni ja edasi Tsaidamini.

Pool aastat peale Kjahtast väljumist, olles läbinud 2500 km, olid uurimisreisijad Tsaidami territooriumil samas kohas, mis kaks korda (1872. a. ja 1879. a.) oli olnud Prževalskile lähtepunktiks Põhja-Tiibeti reiseideks.

Millest alata seekord uurimisi Kesk-Aasia südamel? Milliseid uusi saladusi röövida karmilt, juurdepääsmatult looduselt? Prževalski poolt tähistatud eesmärk oli suure uurimisreisija vääriline. Tema reisikavasse kuulusid Kollase jõe — Huangho allikate uurimised. Kartograafid märkisid tol ajal geograafilistel kaartidel Huangho allikaid ainult umbkaudselt, vanade hiina kirjelduste alusel. Veel vähem täpseteks kui need kirjeldused osutusid ühe inglaste poolt salaja 1879. a. Tiibetisse saadetud hindust maakuulaja silmamõõdulised teekonna kaardistamised.

Peale rasket teekonda Tiibeti kiltmaal jõudis Prževalski Odon-tala laialdase nõoni — suure Hiina jõe hällini. Huangho suundub Odon-talast ida poole ja voolab läbi kahe suure järve. Prževalski nimetas ühe neist Vene, teise aga Ekspeditsiooni järveks. „Las esimene neist nimetustest,“ kirjutas Prževalski, „tunnistab, et Kollase jõe saladuslike allikate juurde tungis esimesena vene inimene, ja teine kinnitab meie ekspeditsiooni mälestust siin...“²⁷.

Peale Huangho allikate uurimise oli Prževalski reisil veel teisi ülesandeid, mis ekspeditsioon lahendas niisama hiilgavalt. Läbi uurinud Huangho ja Jangtsekiangi veelahkme, siirdus Prževalski uuesti Tsaidami. Ta tegi Kuenluni mäeahelike süsteemis uusi tähtsaid geograafilisi avastusi. Ta avastas eurooplastele veel tundmatuid tähtsaid mäeahelikke. Ta andis neile nimetused „Kolumbuse mäeahelik“ ja „Moskva mäeahelik“. Ühe avastatud mäeaheliku nimetas ta „Saladuslikuks“, sest seda läks korda näha vaid eemalt. Seejärel teostas ekspeditsioon väga tähtsaid uurimisi Tarimi basseinis.

Rahvastik neis kohtades suhtus uurimisreisijatesse sõbralikult, ainult kohalikud Hiina võimud tegid ekspeditsioonile sageli igasugu takistusi ning suhtusid temasse kahtlustavalt. Roborovski oma mälestustes seletas seda sellega, et hiina ametnikud ei mõistnud ekspeditsiooni teaduslikke eesmärke ja nägid venelastes küll kullaotsijaid, küll vallutajaid, küll inimesi,

kes tungivad Lhasasse, et röövida dalai-laamat, Tiibeti vaimulikku ning ilmalikku pead; nad seletasid liblikate ja lindude püüdmist, taimede korjamist jne. sooviga tähelepanu kõrvale juhtida, arvates, et ei või ju ometi inimesed säärasteks „tühisteks asjadeks“ ohverdada oma elu, ületades raskusi, mis sageli on kohalikele harjunud elanikele üle jõu käivad.

1885. a. novembri algul, kaks aastat peale ekspeditsiooni väljumist Kjahtast, olid uurimisreisijad piiriäärses Vene linnas Karakolis.

Oli lõpetatud neljas uurimisreis, avastuste poolest mitte vähem kuulus kui kolm eelmist. Rahuldustundega tänas Prževalski käskkirjas teaduse ja kodumaa nimel oma seltsimehiteekaaslast.

Aga ühtlasi polnud Prževalski kunagi oma armastatud Kesk-Aasiat sellise kurbusega maha jätnud nagu seekord. Ta kirjutas päevikus: „... Südamele kallis ning armas vaba rändurielu... Valus on sellest lahkuda, võib-olla kauaks, kui mitte igaveseks. Raske on viimasest mõelda... Kui mulle ei saa enam osaks minna Aasia sügavusse — mälestused... jäävad mulle rõõmuks elu lõpuni“²⁸.

Ekspeditsiooni lõppedes alustas Prževalski tööd uue raamatu kallal ja kõige rikkalikumate kollektsioonide näituse korraldamist laiale publikule.

Andes Prževalski arvukaile töödele kõrgeima hinnangu, autasustas Teaduste Akadeemia Prževalskit eriti tema auks tema kujutist kandva kuldmedaliga. Üks tema poolt avastatud mäeahelikest, nimetatud „Saladuslikuks“, nimetati ümber Prževalski mäeahelikuks. Prantsuse ja Hollandi Geograafiaseltsid valisid ta oma auliikmeks ja Saksamaa Loodusteaduste Akadeemia oma tegevliikmeks.

Prževalski teened teadusele on surematud.

Prževalski läbis reisidel üle 32 tuhande km teekonda. Nagu rahvajuttude kangelane, kes võlus lahti tundmatu muinasjutulise riigi, kergitas Prževalski Kesk-Aasia päratuult ala-

delt neid varjava saladuskatte. Ainult niisugusele kangelasele oli jõndumööda asetada geograafilisel kaardil omale kohale kolossaalseid lumiseid mäeahelikke ja kiltmaid, suurimate jõgede allikaid ning legendaarsete järvede basseine. Prževalski poolt toodud kollektsioonid olid hiiglasuured. „Zooloogia, botaanika, meteoroloogia ja inimene — kõik oli Prževalski kirjeldustes haaratud ühte tervikusse ning peegeldus tema kogudes“²⁰.

Prževalski ise ei jäänud kunagi rahule saavutatuga.

1888. a. sügisel ta alustas uut ekspeditsiooni. Selle algul, mitte kaugel Karakoli linnast, haigestus Prževalski kõhusoetõppe.

Haiguse ajal rääkis Prževalski kurbusega, et ta ei saa jätkata reisi ja arvatavasti ei saa seda ka niipea. Kui ta aga mõistis, et läheneb saatuslik lahkumine, avaldas ta rahulikult oma viimased soovid ja juhatas, kuidas ja kunas teda matta.

„Surma ma ei karda,“ rääkis ta, „olen valmis surema, olen korduvalt olnud surmaga silm silma vastu.“ Ja pöördudes oma kaaslaste poole, kellel ta märkas pisaraid silmis, lisas: „Mis te nutate kui eided? Minu osaks sai ainult varem surra kui teised“³⁰.

Isegi oma viimseil minuteil, raskete kannatuste minuteil, katsus Nikolai Mihhailovitš, nagu alati, olla seltsimeeste moraalseks toeks.

Kogu öö vastu esimest novembrit 1888. a. sonis haige ekspeditsioonist. Hommikul, tultes teadvusele, ta ütles: „Ma tahan tõusta!“³¹ ja tõusis kindlalt jalgadele.

Viimast korda välkus vägev jõud, vägev tahe ja kustus siinsamas.

Nii suri Kesk-Aasia esimene uurija, suri oma jõudude õitseajal viiekümnendal eluaastal.

Prževalski maeti, nagu ta palus, Issök-kuli järve kõrgele kaldale. Matuse ajal oli päikesepaisteline ilm, taevas hõljusid

vägevad kotkad ja Tienšani lumised tipud nagu kastusid nõrksiniseisse järve vetesse.

Tänulik kodumaa jäädvustas mälestuse Prževalskist, nimetades Karakoli linna ümber Prževalskiks. Hauale on asetatud ülev mälestusmärk Tienšani graniidi rahnudest. Kuid kõige hinnalisema mälestusmärgi püstitasid Prževalskile tema õpilased Roborovski ja Kozlov, kes pühendasid oma elu õpetaja armastatud üritusele.

V. I. Roborovski (1856—1910).

V. I. Roborovski.

1893. a. suvel liikus Prževalski linna peatänaval ekspeditsiooni karavan mööda saatjate salgast — venelastest, kirgiisidest ja dungaanidest, kes vehkisid kätega ja taskurättidega ning hõiksid häid soove. Ees, eraldudes kõrge sihvaka kujuga, sõitis ekspeditsiooni juht Vsevolod Ivanovitš Roborovski. Koormakandjad kaamelid läksid pika reana, kartlikult ringi vaadates. Need kõrve-elanikud tundsid linnas arvatavasti sama, mis kolkaelanik pealinna sattudes. Poisikeste jooksust ja kriiskamisest ning kirgiiside kurguhüüetest ehmusid loomad niivõrd, et üks neist viskas isegi ekspeditsiooni kasaka sadulast maha.

Kaks kilomeetrit linnast eemal ootasid külalislahked elanikud Prževalski karavani vene kombe kohaselt leiva ja soolaga. Kinki vastu võttes kallistasid Roborovski ja ta abilised Kozlov ja Ladõgin tugevalt südamele lähedasi vene inimesi, viimaseid, kelledega jäeti jumalaga enam kui kaheaastase rännaku ees mööda võõraid maid.

Raske oli Roborovskil lahkuda Prževalski, oma õpetaja hauast, mille juures nad kõik seisid palja päi ärasõidu eelõhtul. Need minutid avasid hinges juba kinni kasvama hakanud haavad ja äratasid ellu mälestusi varasest noorusest, millal ta jalaväepolgu kahekümnekolme-aastase lipnikuna, elurõõmsa inimesena, pakatades tervisest ja jõust, tutvus Prževalskiga. Vaimustus, erutus ja kohmetus juba tuntud uurija ees haarasid Roborovskit esimesel kohtamisel sedavõrd, et ta isegi ei julgenud rääkima hakata sellest, mille

pärast ta oli tulnud. Alles ühel järgneval kohtamisel ütles ta Prževalskile, värin hinges, et ta „loeks endale suurimaks õnneks talle ekspeditsioonil reisikaaslaseks olla“³².

Vastuse asemel hakkas Prževalski talle jutustama teekonna raskustest. Esitades neid kujukalt ja meelega süngeis toonides, vaatles ta Roborovskit sügava, läbitungiva pilguga.

Kohtamised kestsid mitu kuud, kuid kindlat vastust Prževalski ei andnud. Väsitav ootamine, kahtlused ja häired vaevasid Roborovskit. Kogu eluks meeldejäával päeval, 22. detsembril 1878. a., ütles Prževalski: „Ma olen teiega hästi tutvunud, olen teid kaua ning mitmeti katsetanud, soovides teada teie iseloomu ja veenduda, milline asi, millised tööd nimelt tuleb teile anda, ja lõpuks otsustasin teid endaga kaasa võtta“³³.

Meenusid esimese Kesk-Aasia reisi koolipoisilikud samud. Kui palju oli neis rõõmu ja erutust, kordaminekuid ja vigu! Eriti on meeles üks hea eluline õppetund tee algul. Zaissanski linnast läks Roborovski jahile ja eksis. Ta oli kadunud peaaegu kaks päeva. Prževalski kavatses juba minna teda otsima, kuid ta ilmus ise väga süüdlase näoga. See juhtum sundis noort maadeuurijat palju läbi elama, aga see-eest ei eksinud Roborovski hiljem mitte kunagi. Ja kuidas võib ära eksida, mõtles ta, olles juba kogemusi omandanud, kui „iga mäeke, iga eri värvi kivi, iga vähegi väljapaistev ese aitab orienteeruda“³⁴.

Küllaltki palju õppetunde andis Roborovskile Prževalski ise. Isaliku armastuse ning kannatusega õpetas ta Voljat, nagu ta Roborovskit kutsus. Kui sõbralikult meenus Vsevolod Ivanovitšile nüüd see meelitusnimi.

Nikolai Mihhailovitš õpetas Roborovskile taimede korjamist ekspeditsiooni korras, ja see sai tema põhimiseks ja armastatumaks tööks. Teiseks armastatud ja vajalikuks tööks oli joonistamine. Seda tegi ta alati huviga. Samasuguse

huviga korjas ta etnograafilist materjali, juteldes tõlgi abil tundide kaupa kohalike elanikega, pidas jahti huvitavate lindude peale, püüdis putukaid ning täitis kotte pinnaseproovidega, paberist pakette seemnetega ja pappi taimedega.

Terved päevad oli ta ekskursioonidel ja alles õhtuks tuli laagrisse. See oli tore aeg!

Ligemale 20 kuud oli Roborovski Prževalski kolmandal uurimisreisil Kesk-Aasias. Ta sai hea kooli ja väljus sellest mitte ekspeditsiooni õpilasena, kelleks ta oli, vaid tõelise maadeuurijana.

Meenus ka järgmine ekspeditsioon kahe ja poole aasta pärast. Selles ta oli juba Prževalski lähimaks abiliseks. Teiseks abiliseks oli vabatahtlik Kozlov. Temaga sõbrunes Roborovski tugevasti paljudeks aastateks.

Peale oma teist ekspeditsiooni hakkas Roborovski end tõsiselt teaduslikult ette valmistama. Selgelt tulid silmade ette Peterburi lühikesed udused päevad, mis möödusid raamatukogudes raamatute taga, Zooloogiamuuseumi ruumikais saalides, Botaanika-aias, õpetatud spetsialistide kabinetides. Roborovski tahtis võimalikult hästi ette valmistuda iseseisvaiks reisideks, mida Prževalski lubas talle anda oma kavatsetavas viiendas ekspeditsioonis.

Ootamatu surm röövis armastatud õpetaja. Kuid soetatud teadmised seoses varasemate kogemustega osutasid Roborovskile suure teene tema järgmisel reisil Pevtsovi juhtimisel.

Ei olnud nii lihtne eraldi karavanist teostada viit suurt kestvat sõitu.

Üks neist Tiibeti mägismaail Kerija-darja allikate ääres oli enneolematult raske. Roborovski sattus kõrgmäe elutusse kõrbe. Kurvalt seisid ümberringi mustad kiltkivi-mäeharjad, paljad, ilma taimestikuta. Vahetevahel lendas hirmsa hooga peale lumetorm, vilistas tuuleiil, pildudes lund ja teravaid kive.

Esimest korda elus oli Vsevolod Roborovski metsikuis kohtades. Need jäid talle alatiseks meelde. Palju raskusi võitis Roborovski esimesel kolmel ekspeditsioonil, õppides palju juurde. Ja nüüd läks ta iseseisvale neljandale ekspeditsioonile vilunud uurimisreisija rahuliku enesekindlusega. Ta oli rõõmus, et jättis maha linnaelu, mida ta iialgi ei armastanud. Väljudes Prževalskist kirjutas ta rõõmuga päevikusse: „Jah, me hülgasime tsiviliseeritud elu täis igasuguseid kitsendavaid niinimetatud mugavusi ja alustasime uut, vaba elu — täis looduse nautimist“³⁵.

Juba esimestel peatustel, veel kodumaa pinnal, ronisid uurimisreisijad nagu sumbunud tubadest pääsenud lapsed huviga mööda mägesid, haarates puudest ja põõsastest, ning tundsid rõõmu heinamaade eredaist värvidest. Roborovski kui kirglik botaanik alustas siinsamas taimede korjamist herbaariumi tarvis.

Ta jutustas: „Huvi botaanika vastu läks mul selleni, et tihti ronisin eluga riskides mägedele, kivid veeresid mul jalge alt, näis, et nüüd veeren kuristikku, kuid siiski sain kätte mind huvitava lille“³⁶.

Botaaniliste ekskursioonide ajal oli Roborovski erilises ülevas meeleolus: ta joonistas, fotografeeris, tundis lõbu loodusest ja märkis oma muljed päevikusse. Olles Aksu jõe kurus, ta kirjutas: „Mitmekesiste värvidega kirjatud liblikad võistlesid ilu poolest heinamaade lilledega. Sinisel taeval ujusid lumivalged rümpilved, võttes imelikke vorme, ajuti varjates päikest. Aga kuhu nad ujuvad?! Kas siin ei ole küllalt hea, et olla veel?!“³⁷ Nii võis kirjutada ainult poeetilise hingega inimene.

Kuid mitte ainult niisugune ei olnud Roborovski. Tema käed oskasid hellalt puudutada nii õielehti kui ka kindlalt hoida vintpüssi ja pliatsiga teha visandeid loodusest ning raiuda jäässe astmeid. Vsevolod Ivanovitš ühendas endas

poedi, kunstniku ja inimese helluse ning võitleja julguse. Aga võitlusi oli teel palju!

Niipea kui uurimisreisijad astusid Hiina pinnale ja suundusid kagust Tienšani mägede poole, hakkasid nende teed takistama tormised jõed sulavaist lumedest jääse ning sogase veega. Hoides loomi ja ekspeditsiooni vara, tuli inimestel enam kui üks kord astuda jäästesse voogudesse. Ükskord pidi Roborovski peaaegu uppuma. Hobune, kelle seljas ta läbis jõge, komistas ja viskas ratsutaja vette. Roborovski pidi palju pingutama, et kaldale pääseda.

Päevateekondadel mööda Tienšani olid omad raskused. Lõputuist vihmadest läbimärjad, öökülmadest kohmetanud, sammusid uurimisreisijad vaevaliselt, liigutades külgekleepunud porist puudaraskusi jalgu. Kaamelid komistasid ja võisid iga minut kuristikku veereda. Vaevatud inimestel tuli neid toetada. Võimatu oli märgadest okstest tuld üles teha, end kuivatada, soojendada end kuuma toiduga, mida nad ei saanud järjest mitu päeva, — see kõik oli äärmiselt raske. Julgustas vaid üks: võetud eesmärgi lähedus — Suure Julduse platoo. Lõpuks jõudsid uurimisreisijad Julduse idaossa. See osa oli seni täiesti uurimata. Roborovski uurimised näitasid et Suur Juldus, rikas taime- ja loomariigi poolest, on kunagi siin olnud suure järve soine põhi.

Teiseks tähtsaks saavutuseks, mis andis teadusele samuti hinnalisi andmeid, oli Turfani nõo uurimine, mis asetseb Tienšani lõunapoolseist eelmägedest 70—80 km kaugusel. Nõo kaguosa on täelik kõrb. Põhja- ja lääneosa, mida niisutavad Tienšani eelmägedest allavoolavad jõed, on küllaltki viljarikkad, kaetud kõrkjatega ja tamariskipõõsastega. Siin, Luk-tšuni linna lähedal, organiseeris Roborovski meteoroloogiajaama, kus kahe aasta jooksul tegi vaatlusi ekspeditsiooni liige Šestakov.

Luk-tšunist otsustas Roborovski liikuda Hami oasini kõige sirgemat teed — kardetavat kõrveteed mööda, mida

hiinlased hüüdsid „Tontide oruks“. Seda teed mööda võis minna ainult sügisel, kui vaikivad siin möllavad tormid, mis matavad jäljetult terved karavanid.

Luk-tšuni elanikud soovitasid igati uurimisreisijail loobuda ja jutustasid mitmesuguseid hirmulugusid, aga nähes, et miski ei aita, järeldasid, et venelased „teavad mingisugust nõidust, neid aitavad salajõud, nad käivad seal, kus keegi varem pole olnud, ja leiavad teid... venelastele ei ole läbi-pääsmatuid kohti“³⁸.

„Tontide orus“ liitusid karavaniga vabatahtlikud kaaslased — kiskjad varesed, otsides teraselt saaki.

1893. a. detsembris läbis karavan Hami kõrve. Siin saavutasid lumetormid säärase jõu, et telk seoti raskete koormapakkide külge, et tuul seda ära ei viiks. Lökkepuud lendasid laiali, nagu oleks neil elu sees, ja lund pildus massidena, nagu oleks seda loobitud sadade labidatega. Kaua pärast seda kaevasid uurimisreisijad labidatega lummetuisanud pakke.

Kõrves kohtasid uurimisreisijad antiloope (džeiraane), kuid tappa neid oli raske: inimese lähenemisel jooksid nad imestletava kiirusega ära. See-eest Hami kõrves läks korda tappa metsik kaamel.

Raske on päevateekond selles kõrves 35-kraadises pakases. Isegi telkides oli mitu korda 30—33°. Öösiti külmusid habe ja vurrud padja külge, vooditekk kattus jääkorruga. Roborovski käed paistetasid üles, kuid ta ei pööranud neile tähelepanu, jätkates oma tööd. Veel enam tegid muret kronomeetrid, mida pakase käest päästmiseks tuli katta keeva vee pudelitega või asetada kuuma tuhaga täidetud augu kohale.

Sageli jäid uurijad liivatormide kätte. Need olid lumetormidest hirksamad. 20—25°-se pakasega tuli vahel tugev tuul. Oli võimatu jääda sadulasse hobuse selga. Liiv ja peen kivi puru peksid valusalt silmi, ähvardades neid vigastada. Tihedast tolmust muutus ilm pimedaks. Roborovski istus oma

pisikeses presenttelgis ja vaatles rahulikult. Kui pakase tõttu hakkasid uurimisreisijail suud krampi kiskuma, nii et raske oli rääkida, hakkas ta jooksma, ajades taga külmunud loomi, niiviisi soojendades neid ja ennast. Kohalik elanik — ekspeditsiooni teejuht — ei omanud sellist vastupidavust. Lumetuisud viisid ta täielikule meeleheitele. „Kord viskus ta siruli maha palava palvega..., kord pöördus taeva poole hirmsa sõimuga, sirutades välja oma rusikaisse surutud käed...“³⁹. Vaadates temale naeratas Roborovski heatahtlikult.

1874. a. jaanuaris jõudis ekspeditsioon Satšžou oaasi. Siin organiseeriti ajutine meteoroloogiajaam ja siit tehti alalisi väljasõite ümbruskonda. Siinsamas nägid uurijad kevade esimest ärkamist. Ta tuli aeglaselt, otsekui kartes. Sel teravalt kontinentaalse kliimaga maal, kus kuumus ruttu vaheldub pakasega ja pakane kuumusega, kus talvel ja suvel on alalised tormid, on raske mitte ainult inimestel. Kurvastusega jälgis Roborovski, kuidas külma käes hävisid vaevalt arenenud pungad, kuidas õied lendasid tuulest kistult, kuidas torm rüüstas linnupesi ja viskas välja paljaid abituid linnupoegi.

Soojuse tulekuga muutus töö kergemaks. Teaduslikud vaatlused ja topograafilised kaardistamised läksid kiiremini. Sel kevadel kaardistasid Roborovski ja Kozlov senini tundmatuid kohti enam kui 1500 kilomeetrit.

Mais lahkus ekspeditsioon Satšžoust ja siirdus Nanšani mägedele.

Viie päeva pärast, olles selle aja jooksul läbinud umbes 90 kilomeetrit, lõid uurimisreisijad telgi üles ühe ilusa veerohke allika ääres. Sellesama allika juures, mis asetseb Kuku-ussu jõekese ääres, oli 1879. a. Prževalski ekspeditsioon peaaegu kolm nädalat laagris.

Prževalski nimetas selle allika „Õnnistusrikkaks“.

Ja jälle, nagu alati neis kohtades, mis ta kunagi oli läbinud oma suure õpetajaga, söötsid mälestused lainena Roborovskile.

Oli möödunud juba palju aastaid, kuid nii selgelt tõuseb mällu see tähendusrikas päev, mil Prževalski siirdus mägedesse ekspeditsioonile. Raske, väsitav mäkketõus. Ja nad on ühe mäe tipul, 5000 meetri kõrgusel. Nad on kolmekesi: Prževalski, Roborovski ja preparaator Kolomeitsov. Nende ees kulgeb lumine mäeahelik, mille harjal nad on. Nad näevad siit teist vägevat lumist mäeahelikku. Pool tundi, mis nad veetsid siin sellel tipul, jääb alaliseks meelde. Mitte kunagi veel polnud nad tõusnud nii kõrgele, mitte kunagi polnud vaadelnud nii laialdast horisonti. See unustamatu mäkketõus andis teadusele tähelepandava tulemuse. Avastati kaks lumist mäeahelikku, néedsamad, mis Prževalski hiljem nimetas Ritteri ja Humboldt'i nimede järgi.

Nüüd on Roborovski jälle siin, sellesama allika juures, kust algas kunagi see unustamatu reis mägedesse. Ülesanne seisneb selles, et võimalikult üksikasjaliselt uurida Nanšani.

Veel Satšžoust väljasõidu eel mõtles Roborovski põhjalikult läbi selle uurimise plaani. Ta otsustas iga saja kilomeetri järel teha pikema peatuse 20—30 päevaks. Need peatuskohad, asetsedes parimais, veerikkais ning loomadele söödarikkais paikades, pidid olema mugavaiks lähtepunktideks geograafilistele lendretkedele külgsuundades. Samaseid retki kavatseti teha igal peatusel, kahes eri suunas korraga — ühes suunas Roborovski, teises Kozlov. Ladõgin, kes jäi pealaagrisse, pidi teostama kogumist kollektsioonide tarvis. Sellise uurimisviisiga hõlmati suur maa-ala, ja inimesed, kes jäid pealaagrisse, said küllaldaselt aega jahti pidada ning puhata.

Ülesseatud plaan täideti tervenisti. Esimese pealaagri („ladujaama“) juurest teostas Roborovski raske 18-päevase reisi. Selle reisi ajal läbitud tee silmamõõduline kaardistamine

600 kilomeetri ulatuses tõi suuri muudatusi vanadesse kaartidesse.

Veel huvitavam oli Roborovski teine reis, järgmisest „ladujaamast“ Bagabulaki allika juurest, kus uurimisreisijad veetsid peaaegu kuu aega. Sõidu eesmärgiks oli Ritleri mäeaheliku uurimine. Roborovskil tuli sõita ilma juhita, kahekesi ekspeditsioonist osavõtja Bainoviga.

Tõustes mööda metsikute jakkide ja kulaanide teerada üha kõrgemale, jõudsid nad Ritleri mäeaheliku ühe ligipääsmatuima ülekäiguni. Hüpsotermomeetri abil määrati selle absoluutne kõrgus — 4800 meetrit (Mont-Blanc'i kõrgus). Roborovski nimetas ülekäigu tema ligipääsmatuse pärast „Kiskjalikuks“.

Hiljem sai ta teada selle mongoli nime „Turgõn-hutul“. Seejärel läbiti veel kõrgem ülekäik. Roborovski nägi Ritleri mäeaheliku selle osa jäämassiive, mis kannab mongolitel nimetust Gutšin-gurбу-šahalgõn, s. o. „33 läbipääsmatut, väljapääsmatut kohta“.

„Need jääliustikud olid tõesti hiiglaslikud,“ kirjutas Roborovski, „mitte mingisugune inimfantaasia ei ole suuteline endale kujutlema säärast jäämassi“⁴⁰.

Kuristikes ulusid tuuled. Need takistasid hingamist. Sage-dastest tormidest lõhkes näonahk ja koorus maha. Öösel tekitas iga padjale puudutamine väljakannatamatut valu, millest kadus igasugune uni. Kuid Roborovski läks edasi, katkestamata teaduslikke tähelepanekuid teel Ritleri mäeahelikust Humboldt'i mäeaheliku poole. Nanšan peab avama oma saladused teadusele.

Roborovski käis koos Bainoviga 11 päeva jooksul ilma juhita maha üle 300 kilomeetri, kogu aeg teostades silmamõdulist kaardistamist.

Selle sõiduga selgusid lõplikult Ritleri mäeaheliku asend ja orograafiline ehitus.

Niisama rasked ja niisama viljakad teadusele olid edasised uurimised Nanšanis. Ühel Roborovski väljasõidul (seekord juba juhiga) avaldas juht imestuse ja vaimustusega, et venelased on erilised inimesed, kellele on kõik võimalik, kellele kõik alistub — vesi, maa, kaugused ja aeg. Ta rääkis, et ta mitte kunagi, mitte mingi tasu ega raha eest poleks julgenud üksinda minna mööda sääraseid ligipääsmatuid kohti.

Seda Roborovski väljasõitu tähistas veel üks avastus. Esimese eurooplasena nägi Roborovski Hara-nori järve hiiglaslikku sinist pinda.

Roborovski üksikasjalised uurimised näitasid, et Nanšani mägisüsteem koosneb paljudest iseseisvatest ahelikudest.

Roborovski haigestus teel angiini. See haigus ruineeris ta jõudu. Oma viimasel suurel sõidul oli ta niivõrd nõrk, et ei saanud ilma teiste abita hobuse selga istuda. Siiski läbis ta ka sel sõidul 500 kilomeetrit silmamõõduliselt kaardistades ja loodusteaduslik-ajaloolisi kollektsioone täiendades. Raudne tahe ja piiritu andumus teadusele võitsid kõik.

Suvi möödus rännakuil mööda Nanšani.

Sügise saabumisel jätsid uurimisreisijad Nanšani maha ja laskusid Kurlõk'i, kus pidid valmistuma teekonna viimasele osale üle Kollase jõe ülemjooksu Setšhuani, ühte Hiina edela-provintsi.

Detsembri algul, jättes osa ekspeditsiooni varandust Kurlõk'i, ülejäänud aga ladudes jakkidele, neile põlistele mägi-loomadele, liiguti Amne-matšini mäeaheliku poole.

Algas uus, 1895. aasta. Seda tuli vastu võtta püss laskevalmis, sest uurimisreisijaid hoijatati nende vastu ettevalmistatava tanguutide rünnaku eest. Tanguutidel ei olnud põhjust vene uurimisreisijaid vihata, nad ei tundnudki neid, kuid see sõjakas tiibeti suguharu nägi igas võõramaalases vaenlast. Oma karjadega rändavad mongolid kannatasid ise sageli nende tõttu ja asusid Roborovski loal mõnigi kord laagrisse karavani kaitse alla.

Nõnda siis uusaasta öö istusid Roborovski ja ta seltsimehed palumatuid külalisi oodates. Nad nägid, kuidas need mitu korda laagrile lähenesid, kuid märgates, et laagris ei magata, taganesid. Avalikult peale tungida nad ei julgenud, ja ärev öö lõppes seekord õnnelikult.

Mida kaugemale uurimisreisijad liikusid, seda raskemaks muutusid ligipääsmatuist mägedest üleminekud lume ja jää keskel 30—35°-se pakasega, hõredas õhus...

Niipea kui jõuti uutele tundmata maadele, ununesid kõik kannatused ja vaimustustunne haaras uurimisreisijaid. P. K. Kozlov meenutas näiteks, kuidas tema ja Roborovski vaatlesid mõnuga mäeülekäigu kõrguselt „„Halli vanaisa“ — Amne-matšini mäeaheliku võluvaid lumiseid tippe, rohkearvulisi kuristikke, pealt ühendatud jääliustikega, alt aga täidetud kohisevate veejoastikega, mis olid ääristatud tiheda taimestikuga, mille varjus peitusid huvitavad loomad ja linnud“⁴¹. Paljusid selliseid suurepäraseid kohti külastasid uurimisreisijad, mitte vähem huvitavad kohad ootasid neid ees. Kuid ootamatult katkes ekspeditsiooni teekond. Oli juurde hiilinud õnnetus, mida vältida ei suutnud keegi. See juhtus 9. veebruaril 1895. a.

Oli kesköö. Torm ulgus kurvalt ja ühetooniliselt. Tema tuttavad hääled äiutasid uurimisreisijaid nagu unelaul. Selle saatel oli päeva jooksul väsinud ja vaevatud inimestel veel kindlam magada. Magas ka Roborovski. Järsku ta ärkas hirmsast valust ja kohinast peas. Ta tahtis hõigata Kozlovi või Ladõginit, kuid keel ei kuulunud sõna; ta tahtis liigutada paremat kätt, kuid see ei töötanud.

Halvatus! — sähvas hirmus mõte. Vsevolod Ivanovitš pingutas kõiki jõude. Kõrist pääses surutud karje. Kozlov kuulis ja kargas kiiresti jalule. Ta äratas Ladõgini. See hakkas oma ülema ning sõbra halvatud kehaosa hoolega masseerima. Kozlov ruttas jää panemisega pea peale. Roborovski kord kaotas meelemärkuse, kord tuli teadvusele. Kõige hirmsam

ei olnud talle mitte haigus, vaid võimatuse tunnetamine, et ta ei saa täita oma salajast unistust — jõuda Setšhuani. Ta ajas seda mõtet eemale, kuid see tükkis ja tükkis tüütavalt pähe ning kutsus esile vaikseid pisaraid... „Leppida selle mõttega näis mulle võimatuna“⁴², kirjutas Roborovski hiljem.

Reisi ei saadud jätkata, haige ülem tuli toimetada kodumaale.

17. veebruari hommikul liiguti purunenud lootuste rõhuva surve all tagasiteele.

„Ma ei unusta ialgi,“ kirjutas Kozlov, „eriti rasket päeva, kui ekspeditsiooni karavan lookles ussina mööda järsakuid, kiviseid karniise ja rippuvaid palkoneid, tõustes ikka kõrgemale ja kõrgemale, aga all sügaval, järgides jäätunud jõekese kapriisset voolu, aste-astmelt, kepp käes, vaevaliselt liikus haige seltsimees, toetatud grenaderide tugevaist kätest!“⁴³ Roborovski ei tahtnud oma tagasihoidlikkusest ja delikaatsusest koormata seltsimehi ja, saanud endast jagu, püüdis suuremalt osalt ise liikuda. Ta kukkus, lõi ennast valusalt ära, kuid hiljem, nagu ta rääkis, „kohanes kukkumisega“. Ta püüdis kukkuda mittetundlikule, halvatud kehaosale. Isegi siin ta võitles ja leidis väljapääsu.

Kuid siiski oli teekonna esimene kuu eriti raske. Iga tund võidi oodata tanguutide kallaletungi.

Roborovskil oli tanguutide hulgas, nagu ka mongolite seas, küllaltki sõpru. Tuttavad tanguudid, kes hoidusid Roborovski ja Kozlovi poole nende sõbraliku suhtumise tõttu, hoiatasid, et nad oleksid ettevaatlikud. Neis kohtades esines sageli kallaletunge mööduvaile karavanidele ja nende röövimisi.

Laagris olles magasid uurimisreisijad lahtirietumatult, igaihel laetud vintpüss padrunite tagavaraga kõrval. Kuid kallaletung teostus siis, kui seda kõige vähem oodati, — päeval. See oli 13. veebruaril. Järsku kostsid paugud. Kuul läbis palati ja lendas Roborovskist mööda. Momentaanselt haarasid kõik vintpüssid ja söötsid vaenlast ründama, kes

oli peatunud lohus. Ainult Roborovski kui haige ja temaga üks kasakas jäid välilaagrisse. Kuid ka nemad ei olnud tegevuseta. Roborovski mitte ainult ei juhtinud kasakate tuld, vaid tulistas ka ise, vaatamata oma nõrkusele, toetades berdanpüssi kastile ja istudes ise selle kõrval maas. Lahing kestis üle kahe tunni ja lõpuks taganes kakssada tanguuti peotäie uurimisreisijate eest. Roborovski ütles, et venelaste poolel ei olnud mitte ainult relvade, vaid ka hinge jõud. Seda jõudu toitis armastus kodumaa vastu.

Ekspeditsiooni tagasitee kulges sama reisikava järgi, ainult mõningate kõrvalekaldumistega.

Kurlõkis algas kevad. Aprillis oli varjus $+25^{\circ}$ C ja savisel maapinnal kuni 51° , kuid taimede pungad ei avanenud. Esimesed rohelised kasvud ilmusid alles mais ja needki riskiga hävida öökülmas. Põõsad olid paljad. Kuivad tuuled tõid peent tolmu, tõstes seda kõrgele õhku ja kattes sellega taevast. Selle segase, tolmuise taeva taustal lendlesid vägevaid tiibu sirutades raisakullid ja habemik-kotkad.

Kahekuine seisak Kurlõkis parandas tunduvalt Roborovski tervist. Pärast seda ta võis, „tõsi küll, perioodiliste seisakutega,“ nagu kirjutas Kozlov, „ületada Nanšani ja üle Satšžou-Hami kõrve tagasi jõuda Luk-tšuni... Viimane pikem peatus ekspeditsiooni laos aga kinnitas Roborovski jõudusid niivõrd, et ta oli nõus minust lahkuma, et reisi viimne periood mööduks niisama tagajärjekalt kui eelmisedki, et me, truuks jäädes oma põhimõttele — suurema maa-ala hõlmamiseks liikuda eraldi — läbiksime kolmekümnekuise välismaareisi lõpposa eri teedel“⁴⁴.

Luk-tšunis, kus ekspeditsioon tegi pikema peatuse, kohatas Roborovski Šestakovi, kes kaks aastat tagasi jäeti Luk-tšuni meteoroloogiajaama.

Temalt kuulis Roborovski, et Šestakovi juurde oli oma reisi tagasiteel sõitnud geoloog, praegune akadeemik Vladimir Afanasjevitš Obrutšev, kelle üle Šestakov oli väga rõõ-

mus. Obrutševist kirjutab Roborovski oma raamatuis sügava austusega kui õpetlasest, kes rakendas „palju jõudu ja vaeva Aasia geoloogia tundmaõppimiseks“⁴⁵. Roborovski leidis Šestakovi tööd meteoroloogiajaamas olevat väga tagajärjekad.

Meteoroloogiajaamas teostatud vaatlused andsid äärmiselt hinnalist materjali Turfani nõo geoloogiliseks karakteristikaks. See laialdane nõgu, avastatud juba Grumm-Gržimailo ekspeditsiooni poolt, äratas geograafides suurt huvi, sest selle absoluutne kõrgus osutus ookeani pinnast madalaks. Selle nõo piirides asetsevad Luk-tšuni, Turfani ja Toksuni linna oasid.

Roborovski poolt asutatud meteoroloogiajaama kaheaastased vaatlused andsid võimaluse kindlaks määrata, et nõo absoluutne kõrgus Luk-tšuni oasist lõuna pool on —17 m (s. t. 17 m alla ookeani pinna). Nõo kõige sügavam osa on aga Roborovski uurimiste järgi 130 m ookeani pinnast madalamal.

Nõo säärane madal asend mõjub tunduvalt ka kliimale. Suvised temperatuurid on siin niisama kõrged kui Sahara kõrves ning ulatuvad 44—48°-ni vilus ja 64°-ni päikese käes. Talvel on temperatuur kuni —21°, keskmine detsembri ja jaanuari temperatuur aga kõigub —9 kuni —11°-ni. Öhu kuivus on väga suur. 1894. a. oli seal vihma üldse ainult 22 korda.

Roborovski poolt asutatud meteoroloogiajaama vaatluste tähtsus seisnes Turfani nõo absoluutse kõrguse määramises ja andmete kogumises selle nõo kliimaatiliste tingimuste karakteristikaks.

Luk-tšunist sooritas Roborovski väljasõite ümbruskonda. Ta avastas siin palju vanaaegseid laotud kividest ja suurtest rannakividest kurgaanhaudu ning külastas kahe muistse kalmõki linna varemeid.

Luk-tšunis Roborovski ja Kozlov lahkusid ning kumbki neist läks oma teed mööda kodumaa piiride poole.

Urumtši linnas tegi Roborovski peatuse. Seal ta külastas Vene konsulit, esimest vene inimest peale kaheaastast vaheaega. „Raske on kirjeldada rõõmu kohtumisest kalliste kodumaalastega Aasia sügavuses,“ kirjutas Roborovski. „See oli meile pidulik päev“⁴⁶.

Ees laiusid jälle liivad, kaetud saksaulipõõsastega ja ainult harva okasmaltsa ning hariliku pujuga. Seejärel sulgesid tee mäed, nüüd juba viimased enne Vene piiri. Need mäed, võiks öelda, vallutati rünnakuga, jättes tähele panemata isegi lumetorni, — nii suur oli kõigil soov astuda rutemini kodumaa pinnale. Lõpuks, kui lumetorm vaikis ja päike hakkas paistma, „me nägime,“ kirjutas Roborovski, „põhja poole laiuvat Tšiliktini orgu ja selle taga Manraki mäeahelikku, mis varjas Saisani valveposti, praegust Zaisanski linna, esimest vene inimestega asustatud punkti meie tagasiteel kodumaale, millest juba üle kuu aja rääkisid salga inimesed, kannatamatusega püüdes rutemini astuda kodusele pinnale“⁴⁷.

Ülekäigul suure kihivunniku juures, mis tähistas Vene ja Hiina piiri, rivistusid uurijad sõjaväeliselt ja berdanpüsside kolme kogupauguga saatsid oma esimese tervituse kallile kodumaale, mille piiridesse nad liigutatult astusid... Seejärel pöördusid nad Hiina poole ja saatsid ka temale kolm lahkumiskogupauku. „Meie,“ kirjutas Roborovski, „jätsime hüvasti eluga, mis oli täis igasugu muresid ja hädaohte, kuid ligidane vabale loodusele“⁴⁸. Roborovski jättis liigutatult hüvasti oma kaaslastega, tagasihoidlike, ennastsalgavate ekspeditsioonist osavõtjatega.

Kui 1895. a. detsembris tuli lahkumisaeg, kirjutas Roborovski: „Kurvastusega saatsime seltsimehed — sõdurid ja kasakad — teele nende väeosadesse ja võib olla, et paljudega neist ei kohtu mitte kunagi enam! Ei olnud kerge jälgida eemalduvaid troikasid, mis viisid meilt ära inimesi, kelledega peaaegu kolme aasta jooksul jagasime kõiki vaevu ja puudusi

ning kõiki rõõme meie õnnelikus rändurielus, mille kõik suunasid ühele ühisele ülesandele — ekspeditsiooni eesmärgi saavutamisele“⁴⁹.

Ja see ülesanne oli auga täidetud.

Roborovski uuris läbi Suure Julduse platoo (Tienšani süsteemis), Turfani nõo, Hami kõrve, Nanšani mäeaheliku, Kollase jõe ülemjooksu ja Amne-matšini mäeaheliku. Ta teostas kolmekümne kuu jooksul päratu suure marsruudi, suurema osa sellest mööda kohti, kus veel kunagi polnud käinud eurooplasest maadeuurija. Ta kaardistas topograafiliselt peaaegu 18 000 km teekonda!

Roborovski andis suure meteoroloogilise materjali ning paljude baromeetriliste ja magnetiliste vaatluste hinnalised tulemused.

Roborovski uurimisteed, nagu Prževalski omadki, oli kompleksne. Roborovski tõi Kesk-Aasiast kaasa hiiglasuuri loomade, lindude, putukate, taimede ja kivimite kolleksioonid, peale selle vanaaegse kirja, münte, raamatuid, jooniseid, pottsepatooteid ja ilustisi, mis olid hangitud Turfani nõo muistsete linnade varemeist.

Tema toodud uiguuride* käsikirjade rullid huvitasid niivõrd Teaduste Akadeemiat, et üksikasjalisemaks uurimiseks saadeti kohale rühm eriteadlasi.

Roborovski sai oma teadusliku ja ekspeditsioonilise tegevuse eest Vene Geograafiaseltsi kõrgeima autasu — Konstantini medali ja Prževalski-nimelise hõbemedali.

„Ta läbis elava geograafiateaduse okkalise tee,“ kirjutab Kozlov, „ja lähenes Prževalski kuulsale pärjale. Selle pärja värsket kroonleht, õpetaja-nimeline hõbemedal, manas tänuliku õpilase näole liigutuspisarad“⁵⁰.

* Muistseil uiguuridel — türgi-tatari rahval — oli VIII—IX sajandil m. a. j. Kesk-Aasias oma riik.

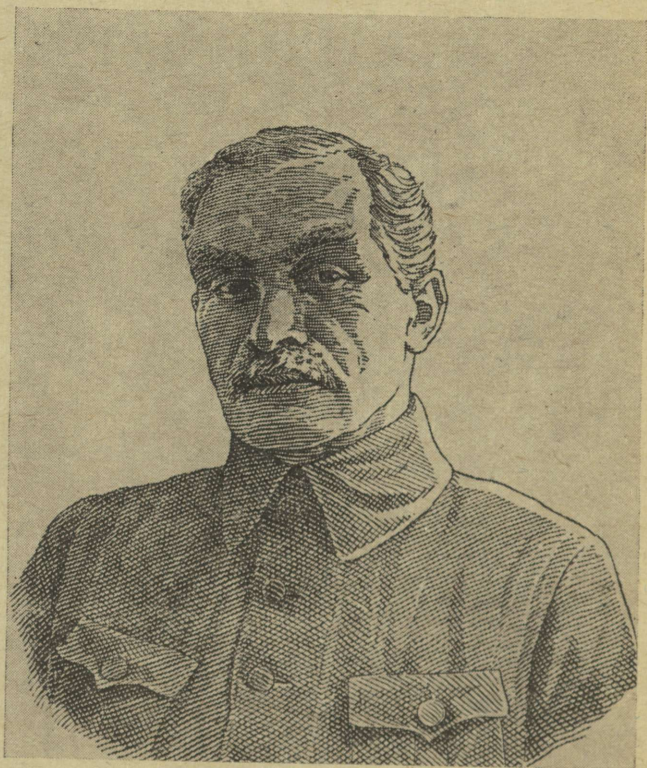
Roborovski osutus tõesti vääriliseks õpilaseks. Nagu Prževalskigi, oli ta kogu hingega andunud reisiüritusele. Olles haige, andis ta sellele armastatud alale kogu oma jõudude jäägi, töötades visalt oma ekspeditsiooni aruande kallal. Tema poolt ümbertöötatud hiiglasuur materjal hõlmas kolm kõjdet kuuesaja kümne leheküljega.

Oma töö ta kirjutas, elades väikeses mõisas „Tarakis“ Tveri kubermangus. Ta veetis seal perekonna keskel oma viimsed eluaastad. Haige talus „neid hinge ja ihu piinu temale omase vastupidavuse ja mehisusega... Tema armastus looduse ja inimese vastu, tema tagasihoidlikkuse poolest haruldane iseloom võitsid talle mitte ainult ta sugulaste, mitte ainult teda lähemalt tundvate ja temaga kokkupuutesse sattuvate inimeste, vaid ka talupoegade austuse ja südamliku armastuse“⁵¹. Nii kirjutas temast ta kolme uurimismatka kaaslane Kozlov.

Ta lõpetas oma elutee armastavate ja armastatavate inimeste ringis, südamele lähedase koduse vene looduse keskel. Roborovski suri 3. augustil 1910. a. 54-aastaselt.

Mälestus temast kui kuulsast Kesk-Aasia uurijast jääb meie rahva keskel alatiseks püsima.

P. K. Kozlov (1863—1935).

P. K. Kozlov.

Päev lõppes. Suvine palav päike pugese juba peitu metsa sakilise viiru taha ja taevast hakkasid helkima esimesed tähed.

19-aastane Pjotr Kozlov istus oma maja trepil, vaatles kaugeid tähti ja mõtles...

Ta mõtles oma üksindusest, vaesusest, mis sundis teda tüki leiva pärast lahkuma oma perekonnast siia Sloboda kohakesse (Smolenski kubermangus). Ta kahetses seda, et tal ei olnud võimalust peale algkooli nelja klassi lõpetamist edasi õppida. Ent õppimiseks oli tal alatine isu: raamatud olid ta parimad sõbrad. Eriti huvitus ta reisikirjeldustest.

Tollal (läinud sajandi kaheksakümnendail aastail) oli vene maadeuurijal Prževalskil juba maailmakuulsus. Ajalehed ja ajakirjad olid täis artikleid tema kohta.

Kozlov luges neid korduvalt ahnesti, süvenes Prževalski portreede vaatlemisse ja suure maadeuurija kuju tundus talle juba ammu tuttavana, ligidasena ja omasena.

Kozlov armastas puhketundidel mõttes reisida ja nüüdki, sel suvisel õhtul, vaadates tumeneva taeva lõputusse kaugusse, kujutles ta endale Kesk-Aasia avarusi, ta kõrbi, metsi ja mägesid, mida Prževalski kirjeldas nii suurepäraselt...

Jäädes mõttesse, ei märganud Kozlov, kuidas talle keegi lähenes. Vaadates juhuslikult ümber, kohmetus Kozlov imetusest ja õnnest: tema ees seisis Prževalski ise. Esimest korda elus nägi teda Kozlov, kuid tundis ta ära vägeva kuju ning portreedest tuttavate näojoonte järgi.

Prževalski, pärit samast Smolenski kubermangust, tuli Slobodasse ostma tema poolt meelepäraselt valitud vaikset nurka, et siin rahulikult kirjutada oma raamatuid. Sel ajal oli ta oma õhtusel jalutuskäigul.

„Mille üle te nii sügavalt mõtlesite, et isegi ei kuulnud, kuidas ma teile lähenesin?“ küsis Prževalski.

Mõni sekund ei saanud Kozlov rääkida. Lõppeks, tagasi hoides meeleliigutust, vastas ta, väevu leides sõnu:

„Ma mõtlesin sellest, et kaugel Tiibetis peavad need tähed paistma veel heledamini kui siin, kuid mina ei saa neid kunagi, ei kunagi vaadelda nendelt kaugetelt kõrve kõrgustelt...“

Prževalski vaikis veidi ja ütles siis tasa:

„Või sellest te, noormees, mõtlesite. Astuge minu poolt läbi. Ma tahan teiega läbi rääkida.“

See kohtumine otsustas Kozlovi tulevase elu.

„Seda päeva ei unusta ma iialgi,“ meenutas Kozlov, „see päev on mulle kõige tähtsamaist tähtsam“⁵².

Prževalski tunnetas otsekohe Kozlovis uurimisreisija algeid. Noormees meeldis talle, ta suhtus temasse osavõtlikult ja võttis ta enda juurde. Kozlovile tundus, et ta elab läbi muinasjutulist und.

Juba enne kohtumist Prževalskiga õppis Kozlov tööst vabal ajal. Ta võttis täiesti iseseisvalt läbi keskkooli suure ning laia kursuse. See ei olnud kerge. Prževalski juhtimisel edenesid õpingud palju kergemini ja tagajärjekamalt.

Mõne kuu pärast sooritas Kozlov reaalkooli täieliku kursuse eksami. Peale seda astus ta sõjaväeteenistusse ainult selleks, et saada võimalust minna reisile, sest Prževalski ei võtnud ekspeditsiooni mittesõjaväelasi.

Kozlov võeti 1883. a. Prževalski neljanda ekspeditsiooni liikmeks ja ta siirdus Prževalskiga esimest korda Kesk-Aasiasse. Kozlov oli siis kahekümneaastane. Sellest ajast sai tast kirklik maadeuriija.

Kozlovile jättis tugeva, terveks eluks meelde jääva mulje Aasia looduse suurepärase ilu. Meenutades hiljem Prževalskiga Tetungi jõe kaldal veedetud tunde, tunnistas Kozlov, et nimelt siin tekkis tas uurimisreisija teadlik tunne, ilmus võimas kiindumus metsiku looduse võludesse.

Ta kirjutas: „Iludus Tetung, kord ähvardav ja ülev, kord vaikne ja tasane, hoidis mind ja Prževalskit tundide viisi oma kaldal... Imetledes Tetungi, ta läbipaistvaid kiireid laineid, kuulatledes kõrvukate faasanite hääli ja kõiksuguste tihaste ning võsaraatide meloodilist laulu..., mitte kunagi ja mitte kusagil ei ole me olnud nii täielikult õnnelikud, nii puhtad südameilt, nii vastuvõtlikud kõigele ilusale, pühale kui ainult neis võluvais kohtades, metsade ja mägede, metsikute jõgede ja jõekeste, elava neitsliku looduse keskel“⁵³.

Kuid mitte alati ei olnud võimalust imetleda looduse kaunidust. Reisides Prževalskiga tegi Kozlov läbi karmi võitluse kooli. Kahekümneüheaastaselt võttis ta osa lahingust tanguutide suguharu ngolokkidega, kes ründasid Prževalski ekspeditsiooni.

Nähes oma kasvandiku andumust asjale ja tema julgust, kiindus Prževalski temasse veel enam. Ja Kozlov armastas Prževalskit kui lihast isa. Võib mõista, milliseks kurvastuseks oli talle Prževalski surm. „Mulle näis, et niisugust kurvastust ei saa üle elada... Sellest ei ole ma veel praegugi üle saanud“⁵⁴, kirjutas Kozlov 25 aastat hiljem.

Oma teise uurimisreisi Kesk-Aasiasse sooritas Kozlov õpetlase ja uurimisreisija Pevtsovi juhtimisel. Ta külastas temaga Tiibeti kiltmaa põhjaosa, Ida-Turkestani ja Džungariat.

Kozlov sooritas tihti ekskursioone põhiteekonnast kõrval, teostades teaduslikke vaatlusi ja täiendades zooloogilisi kollektsioone, mille eest ta pidi ekspeditsioonis hoolitsema.

Reis Pevtsoviga andis Kozlovile rikkalikke kogemusi ja karastas teda veel enam võitluses karmi loodusega.

1896. a., tagasi jõudnud reisilt Pevtsoviga, andis Kozlov välja oma esimesed trükiteosed tema poolt isiklikult läbiuuritud maakohtade üle: „Üles mööda Kontše-darja jõge“ ja „Bagraš-kuli järve kallast mööda“.

Kolmandal reisil, mille eesotsas oli Roborovski, jäeti Kozlovile samuti tunduv iseseisvus. Ta teostas üksinda pikki sõite.

Ühel sellisel reisil Tienšani mägedes Julduse kiltmaal hakkas Pjotr Kuzmitš tõusma jääliustiku tippu ühes mongolist teejuhiga. Mida kõrgemale nad tõusid, seda hõredamaks muutus õhk ja hingata oli järjest raskem. Lõpuks keeldus jõuetuks jäänud teejuht edasi minemast. Kozlov läks üksinda. Kord vajudes kohedasse lumme, kord ronides jääl, jõudis ta suure vaevaga jääliustiku tipule.

Tagasitee oli veel hirksam. Sulanud lumi veeres jalgade all. Kozlov kukkus, haaras jääkamakaist, libises lahti ja veeres uuesti alla musta kuristikku poole. Oli silmapilk, kus Kozlov pidi peaaegu hukkuma. Ühest valesammust ta kaotas tasakaalu ja veeres hirmsa kiirusega jääd mööda. Ta lendas mitu meetrit, haigutav kuristik oli ta ees. Selle põhja ta ei näinud, nii sügav oli see. Kozlovi süda tõmbus kokku, üle keha jooksid judinad. Asjatult haaras ta kätega libedast jääst. Ainult kivi teel, mis seisis tugevasti jääs, päästis ta. Haarates sellest kinni, jäi Kozlov peatuma. Siis kangutas ta kaua kivi, kiskus selle vaevaga välja ja hakkas sellega jäässe astmeid raiuma. Neid astmeid pidi laskus ta ettevaatlikult alla. Teejuht, kes nägi, kuidas Pjotr Kuzmitš kuristikku poole lendas, kohtas teda rõõmupisaratega. Ta ei lootnud, et Kozlov ellu jääb.

Selleks et haarata oma uurimistega suuremat maa-ala, läksid Roborovski ja Kozlov enamail juhtudel mööda eri teid, määrates kohtamispaigad.

Kozlovi sõit Lob-nori järvele ja sealt Satšžou oaasi kestis kaks ja pool kuud ning andis rikkalikku materjali. Läbitud 1900 kilomeetrist kaardistati silmamööduliselt 1650 km ja

koguti zooloogilisi, botaanilisi ning isegi geoloogilisi kollektsioone.

Nagu eelmiselgi reisir, oli zooloogiliste kollektsioonide koostamine Kozlovi asi. Sellega tuli ta hiilgavalt toime. Roborovski tunnistust mööda on peaaegu kõik lindude ja loomade kollektsioonid tema ekspeditsioonis Kozlovi koostatud.

Roborovski ekspeditsioonist kirjutas Kozlov raamatu „Ekspeditsiooniülema abilise P. K. Kozlovi aruanne“.

Kozlovi neljas reis oli ta esimeseks iseseisvaks reisiks. See teostus 1899.—1901. a.

Ületanud Altai postijaama lähedal Mongoolia piiri, siirdusid uurimisreisijad kagusse mööda Mongoolia Altaid. Karavan liikus hanereas ettevaatlikult mööda jalgteid ja karniise kuristikude kohal. Ehmunud ilusad argalid (mägilambad), tõstes järsult tohutu suuri kõveraid sarvi, hüppasid kaljult kaljule osavalt nagu akrobaadid ja kadusid jalamaid.

Selles inimitühjas maakohas andsid inimesest tunnistust vaid päevateekondadel kohatavad „obo'd“ — kivist ehitised neisse ilustuseks tolgatud sarvedega ja tuule käes lehvivate värviliste kaltsudega.

Järvede ääres orgudes oli teine pilt. Mongolite jurdid paistsid hallide täppidena rohtude kolletanud roheluse foonil. Neist jooksid uurimisreisijaile vastu mongollannad, pakkudes piima ja kumõssi. Säärastes kohtades peatus ekspeditsioon sageli.

Ühe peatuse ajal Hara-ussu järve ääres nägid uurimisreisijad vee pinnal määratu suurt hulka linde — hanesid, parte, luikesid, kormoraane ja peelikane, kes neis kohtades ei kartnud inimesi. Mongolid ei söönud linnuliha ega puutunud seepärast oma sulgseid sõpru. Ainult venelaste lask paadist järvele sundis neid terve pilvena õhku tõusma.

Hara-ussul suurendas Kozlov tunduvalt lindude kollektsioone.

Raske oli ekspeditsiooni läbimine Gobi kõrvest, kuid see oli teadusele see-eest väga väärtuslik. Soovides uurida Gobi kõrve uut, veel tundmatut osa, ei läinud Kozlov mitte seda teed, mida mööda oli läinud juba Prževalski.

Kozlovi poolt valitud marsruut Sise-Gobis kulges mööda karme, viljatuid kohti.

Vargsi jookseb mööda mõni loomake väikeste närijate hulgast, kes on Gobi alalised elanikud. Jänes kargab hirmunult üles ja lippab noolena lähima saksaulipuhmani, rebane näitab end kaugel, — need on peaaegu ainsad loomad, keda uurimisreisijad siin nägid. Isegi antiloope ei kohatud siin terve nädalate viisi.

„Nüüd tuleb uurimisreisijale mõistetava rõõmutundega vaadelda neid ekspeditsiooni teid, mis kergitasid saladusliku liniku, mille alt tulid nähtavale küll mäed, küll künkad, küll neid piiravad madalamad orud metsasalude, allikate ja kaevudega, mis tähistasid lühimaid, siin juba ammu olemasolevaid, kuid meie tulekuni geograafidele täiesti tundmatuid teid“⁵⁵, nii kirjutas Kozlov Gobi läbimisest.

Ekspeditsioon liikus üha enam lõunasse. Juba jäid maha Alašani liivad ja oma rikka loodusega võluvad Kansu mäed.

Teostades teaduslikke vaatlusi Kuku-noris, astus ekspeditsioon Tiibeti eelõue — Tsaidami. Lõppes esimene reisi-aasta. Lähenes teekonna kõige huvitavam osa.

Tsaidamis vahetasid uurimisreisijad kaamelid jakkide ja hainõkkide * vastu. Möödapääsmatud kõrves, olid kaamelid vähe kõlvulised edasise tee jaoks mägedes ja Tiibeti kiltmaal.

1900. aasta mai lõpul oli varustamine lõpetatud. Jõudis kätte ekspeditsiooni kõige tähtsam osa.

Kui ekspeditsiooni karavan tõusis ülekaigule Burhan-Buddha mäeharjal, mis piirab Tsaidami lõunast, avanes uurimisreisijaile suurepärase pilt. „Tsaidami poolt, mis oli kaetud

* Hainõkk — pulljaki ja hariliku lehma ristsugutis.

hallikaskollase tolmuse suitsuvinega, puhus terav, läbitungiv tuul. . . Kihilised rümpilved, kuhjudes peamiste tippude juures, moodustasid tinaseid tumedaid pilvi, millest vahetevahel sadas feralist lund. Vaade Tiibeti kiltmaale oli äärmiselt karm: mäenõlvakute üldise hallikaskollase hulga kohal rippusid puuviljana kihtpilved“⁵⁶.

Algas ekspeditsiooni teekond mööda Tiibeti kiltmaa idaosa. Tuli olla alati valvel. Rändsuguharud suhtusid võõramaalastesse umbusklikult. Kozlov, nagu ka ta õpetaja Prževalski ja teised väljapaistvad vene Kesk-Aasia uurijad, püüdis võita kohalike elanike usaldust ning selgitada neile oma ekspeditsiooni teaduslikke eesmärke. Kozlov püüdis igati vältida kokkupõrkeid. Tiibeti rahvasse suhtus ta austusega, nendega suhtlemises tarvitas ta nende kombeid — külalislahkust ja kingituste vahetamist.

Kozlovil tekkisid tiibetlastega sageli sõbralikud suhted.

Kõige parem mälestus jäi Kozlovile tema viibimisest Tiibeti Namtso hošuuinis*, mis asetseb Tiibeti kiltmaa põhjaosas.

Hošuuini ülem Purzek, 70-aastane vanamees, ta pojad ja kogu suurearvuline pere ümbritsesid Kozlovi ja ta kaaslaste erilise tähelepanuga. Ekspeditsiooni välilaagri alla anti parim koht väga hea karjamaaga. Pjotr Kuzmitši palvel korraldas Purzek oma sõjaväele ülevaatuse, demonstreerides osavat džigitteerimist. Hošuuini ülem ja ta perekond olid sageli ekspeditsiooni laagris. Kuid mitte ainult nemad, vaid ka kogu elanikkond. Tuli elatanud mehed ja naised, ilusasti rõivastunud tüdrukud, tõmmud, naeratlevad. Tuli lapsed joostes, uudishimuga vaadeldes uurimisreisijaid oma elavate mustade silmadega. Ekspeditsiooni kasakad võtsid neid külalislahkelt vastu, lõbustasid neid harmoonikamänguga ja tantsisid vahvalt vene tantsu. Tiibetlased olid vaimustuses. Soovides näidata ka omi oskusi, laulsid nad rahvalaule.

* Hošuuin — administratiivne ühik.

Kui ekspeditsiooni liikmed hošuunist lahkusid, andis Purzek neile vilunud teejuhte ja läkitas nendega kirju oma sõpradele, teiste hošuunide ülemaile.

Purzekil oli mõju kaugel oma hošuuni piiride taga ja seejärel olid tema kirjad Kozlovile väga väärtuslikud. Need võisid tal kergendada edaspidist teed.

P.K. Kozlovi uurimisreisi Ida-Tiibetis (Khamis) tähistasid tähelepanuväärivad uued avastused. Kozlov jätkas oma ekspeditsiooniga suure Prževalski poolt alustatud üritust.

Prževalski tutvustas teadust Põhja-Tiibeti kõrge külma platooga. Kozlov läbis Tiibeti kiltmaa põhjaosa ja tungides Mekongi ülemjooksule, ühe suurima jõeni Lõuna-Aasias, jõudis selle idaossa, mis oma iseloomult oli koguni teine.

Karmi põhjaplatoo asemel sellele iseloomuliku rahuliku taimekasvuga, metsikute jakkidega ja antiloopidega kohtas ta siin kaljuseid mäeahelikke, mis tõusevad taeva siniste kõrguste poole, ja kuristike labürinte neis kiiresti voolavate jõgede ning ojakestega. Sellel peaaegu läbiuurimata maal kohati igal sammul teadusele veel tundmatuid loomi ja linde.

Kozlov vaatlus talle avanenud uut maailma kirgliku naturalisti vaimustusega. Ta kirjeldas seda oma reisiraamatus järgmiselt: „Tähelepandavalt ilusa, imepärase harmoonia moodustavad pildid metsikuist kaljudest, mida mööda siin-seal roomavad toredad rododendronid; allpool kuusk, puusarnane kadakas ja paju; jõgede kaldaile koonduvad metsik aprikoos, õunapuud, punane ja valge pihelgas; kõik see on segatud kõige mitmekesisemate põõsaste massiga ja kõrgete rohtudega. Alpi niitudel ahvatlevad enda poole taevassinised, sinised, roosad ja sireli värvi lillede vaibad...“⁵⁷.

Sügavais kuristikos võis kohata ilusat pantrit, ilveseid, karusid ja isegi ahve. Ahvid ei kartnud siin inimeste lähedast naabrust. Imestunud uurimisreisijate silmade all hüppasid nad osavalt puude otsas ja samasuguse osavusega haa-

rasid kaljudest. Veel rikkam ja mitmekesisem oli sulgne riik. Kozlov kandis oma päevikusse värvirikkaid, eredaid muljeid.

„Selge, sooja päevaga naudivad naturalisti või muidu looduse suhtes vastuvõtliku inimese nii kõrv kui ka silm Mekongi basseini ilusais paikades. Faasanite karjad jalutavad vabalt ja uhkelt mööda lompe või tahtmatult aheldavad silmi taevasinas tiivalöögita hõljuvad raisakullid ja kotkad; väikeste linnukeste laul, mis kostab põõsastest, paitab kõrvu“⁵⁸.

Zoöloogiliste eksponaatide omandamine oli üheks peamiseks ekspeditsiooni ülesandeks. Kozlovi korjatud kollektsioonide seas oli ainuüksi linde 8 uut liiki ja isegi uus sugukond.

Ühes külas kinkis kohalik elanik Kozlovile taltsa kauni ahvikese, kes sai varsti üldiseks lemmikuks. Ta nimetati Mandrilliks. Mandrill kiindus ka ekspeditsiooni liikmeisse. Kui Kozlov, kartes, et ahv ei kannata teekonda külmal aastaajal, andis ta ühele tiibetlasele, jooksis Mandrill selle juurest ära ja jõudis ekspeditsioonile järele. Nähes oma endisi pere-mehi, avaldas Mandrill niisugust heameelt, et uurimisreisijad otsustasid temast mitte lahkuda. Et loomakest soojendada, õmblesid kasakad talle villase kostüümikese: kuuekese vööga ja mütsikese pähe. Niisugusena jätkas ta matka uurimisreisijatega. Kozlov tahtis teda tuua Venemaale, kuid teel Khamist loomake lõppes.

Uurimisreis Ida-Tiibetis kestis üle aasta. Kozlov lootis tungida Lhasasse, Tiibeti tähtsaimasse linna. Aga lootus ei täitunud. Lhasast tuli ametlik korraldus ekspeditsiooni mitte lasta Tiibeti sisemaale. Tuli alistuda. Uurinud läbi Khami, pöördus ekspeditsioon tagasi kodumaale.

Oma neljandal reisil avastas P. K. Kozlov terve rea suurimaid mägesid, vägevaid mäeahelikke ja tähtsaid jõgesid. Ühele kõige ülevamale Kozlovi poolt avastatud Ida-Tiibeti mäeahelikule anti Vene Geograafiaseltsi nimi. Tema nimi, ütles Kozlov, „meenutab igale eurooplasele õiglaselt meie kodumaa asutise tegevust“⁵⁹.

Kozlov andis teekonna rohkearvuliste füüsikalis-geograafiliste objektide üksikasjalised kirjeldused — järvede, Indo-Hiina suurima jõe Mekongi allikate, Jalungkiangi — Hiina tähtsaima jõe Jangtsekiangi lisajõe — ning paljude muude kohta.

Ta kirjeldas mitte ainult loodust, vaid ka Ida-Tiibeti elanikkonna elu: rändrahvaste elu-olu, kes talvel löövad oma mustavärvilised villased telgid üles sügavate orgude põhjas, kevadel aga tõusevad oma karjadega ikka kõrgemale ja kõrgemale mägedesse, alpi niitude piirile; paiksate tiibetlaste elu, kes külvavad oma väikesed põllud odra, tillukesed aiakesed aga naeri alla; tiibetlaste kombeid, tiibeti kultuuri mälestusmärke... Kõigest sellest ja paljust muust jutustati eredalt ja üksikasjaliselt tema raamatus „Mongoolia ja Kham“.

Kozlov osutus oma suure õpetaja Prževalski väarikaks järeltulijaks mitte ainult kui osav uurimisreisija ning Prževalski reisiteekondade jätkaja, vaid ka kui tähtis mitmekülgne teaduslik uurija.

Neljas reis tõi Kozlovile maailmakuulsuse. Vene Geograafiaselts määras talle Konstantini kuldmedali.

Kozlovi viies ekspeditsioon (1907.—1909. aastal) Mongooliasse ja Amdo oblastisse (Kirde-Tiibetis) on kuulus suure väärtusega arheoloogiliste avastuste poolest: Pjotr Kuzmitš avastas Gobi kõrves surnud linna Hara-hoto varemed.

700 aastat tagasi lõhuti see linn sõja tagajärjel. Varem kees siin elu: jõed voolasid mööda, kasvasid puud. Nüüd vedelid täiesti kuivanud jõesängides vaid liivaga kaetud puutüved. Siin-seal tolknesid kehvad saksaulipõõsad. Neil kiikus väike kõrve metsnäär, ragistades oma lihtsat laulu. Vahel löid kaasa roo-tsiitsitaja ja munk-täks.

Linna varemed olid peaaegu täiesti liiva all. Linna vallidele, mis kord olid olnud kõrged, läksid nüüd isegi kaamelid kergelt üles.

Ebausklikud mongolid kartsid neid varemeid ja läksid

neist eemalt mööda. Kui Kozlov tegi ettepaneku tulla temaga väljakaevamistele ja isegi lubas selle eest suurt rahalist tasu, ei nõustunud ükski. Kozlov läks ainult mõne oma kaaslasega.

Esimest korda mitme sajandi kohta rikuti surnud linna igavest rahu. Kolksatasid labidad, kirkad, kirved. Varemete alt tõid inimesed välja nõude ja muu majapidamisinventari tükke, iluasju, kujusid, siidile, lõuendile või paberile maalitud budha ikoone ning palju muid esemeid. Raske oli töötada. Päike kõrvetas väljakannatamatult, alalised tuuled puistasid silmad liiva täis. Kuid väsimuse üle ei kaevanud keegi. Kõik rõõmutsesid üha uute leidude üle.

Kõige hinnalisem Kozlovi poolt väljakaevatust oli suur kahest tuhandest eksemplarist koosnev raamatukogu. Kõik raamatud olid hästi säilinud, tänu kõrve kuivale kliimale. Need raamatud olid mitmes ida keeles. Üks neist oli täiesti tundmatu keeles. Ootamatult leidis Kozlov siitsamast sõnastiku, mille abil saadi need raamatud läbi lugeda. See keel osutus vanatanguudi keeleks.

Peale Hara-hoto avastamist sooritas ekspeditsioon suure teekonna läbi Alašani kõrve, Nanšani mäeaheliku ja Tetungi jõe oru, mille võlusid Kozlov kord oli nautinud ühes Prževalskiga. Sealt läks Kozlov Kuku-nori järve äärde vähetuntud Amdo territooriumile, Huangho keskjooksu käänakule. Koguti väärtuslik geograafiline materjal ja omandati taimede ning loomade eksponaate, millede seas oli rohkesti uusi liike ja isegi sugukondi.

Amdo piirkonnas, minnes ühe tanguudi vürsti Luhombo maadele, saatis Kozlov nende maade kombe kohaselt vürstile kinke ja sõitis ise talle külla.

Vürst jättis Kozlovile halva mulje. See oli tugev, pikk vanamees armidega peas ja tal oli otse röövli nägu.

Ta võttis Kozlovi hästi vastu. Aga kui Kozlov juba tagasi jõudis omade juurde, ilmus sinna järsku purjus Luhombo ja hakkas tungivalt nõudma, et teda kostitatakse puhta piiritusega.

Oli kardetav riielda vürstiga tema enda maa-aladel. Teda tuli joota piiritusega, mis oli väärtuseks ja mida hoiti kalade, usside jne. kollektsoonide säilitamiseks. Joobnult hakkas vürst kingitusi välja pressima. Ta ähvardas, et muidu ei lase ta uurimisreisijaid oma maa-aladelt välja.

Kuid niipea kui vürst sai, mis ta tahtis, esitas ta juba uusi nõudmisi. Vürst nõustus andma teejuhte, kuid nõudis selle eest määratud raha ja peale selle tahtis Kozlovile kaela määrada tingimata viisteist inimest kahe asemel.

Päevad möödusid läbirääkimistes, kuid ööd veetsid ekspeditsiooni liikmed alarmiseisukorras. Magati lahtirietumatult, relvad hoiti käepärast.

Ühel ööl otsustasid väsinud uurimisreisijad lahti riietuda ja puhata mugavamalt. Seda ööd — vastu 25. jaanuari 1909. a. — ei unusta nad iialgi.

Oli pilkane pimedus. Peale koerte haukumise ei olnud vürsti laagrist mitte midagi kuulda. Kozlovile ei tulnud und, olgugi et aeg oli juba üle kesköö. Järsku katkestas püssipauk vaikuse. Oli kuulda ekspeditsiooni tunnimehe kisa: „Kallaletung! Tõuske üles!“

Silmapilkselt olid kõik jalul ja kargasid riietumatult välja, haarates ainult püssid. Tunnimees tulistas lakkamatult vaenlase ratsapatrulli, kes otsekohe hakkas kiiresti taanduma. Pimeduses kostis kapjade kaugenev müdin.

Kozlovile oli selge, et sellega asi ei lõpe. Uurimisreisijad riietusid, hargnesid lahingurivisse ning kuulsid tõesti hobuste kapjade müdinat. Seekord kihutas kaheksa venelase vastu mitte mõni üksik ratsanik, vaid sajameheline tanguutide salk.

Lastes vaenlased lähemale, avasid uurimisreisijad tule. Vaenlane ei kannatanud välja. Vaevalt saja meetri kaugusel pöördusid nad järsku kõrvale ja kadusid.

Pärast seda juhtumit ruttas Luhombo teejuhtide andmisega ja ekspeditsioon lahkus röövelvürsti maa-aladelt.

Enam kui üks kord pidi Kozlov ilmutama kartmatust ja

valysust. Kord liikus ekspeditsiooni karavan mööda metsikut inimtühja maastikku. Kogu väärtuslik vara — kollektsioonid ja väljakaevamistel saadud muinsusesemed — oli seks palgatud kandeloomadega transportimisel. Loomade peremehed olid ajajateks. Ekspeditsiooni saatis kohalik vürst.

Ta teatas järsku teel, et ei soovi enam kaugemale minna, et ta pöördub tagasi ja viib endaga kaasa palgatud kaamelid ning hobused.

Seisukord oli raske. Kõik, mis oli määratu vaevaga saadud, võis hävida. Kozlov püüdis vürsti veenda, pakkudes aja-jaile lisatasu, kuid miski ei aidanud. Ei tahetud sõita.

Siis kutsus Kozlov vürsti enda juurde telki. Seal haaras ta temal järsku kraest ja revolvrilt vürsti meelegohale litsudes nõudis viivitamatult ajajatega teele asumist.

Vürst jäi jalamaid vaikseks ja teatas, et ta on nõus karavani juhtima. Ta viis ekspeditsiooni määratud kohale ja jumalaga jättes andis Kozlovile sõpruse märgiks rätiku, niinimetatud „hadak'i“, öeldes, et ta austab teda selle eest, et ta oskas enesele alistuma sundida, et säärase kartmatu ülema käsku on isegi meeldiv täita.

Kozlov oskas tõesti enesele alistuma sundida. Ta oli suupärane organisaator, kellele alistuti ja keda armastati. Kozlov valis hoolikalt oma teekaaslasi. „Ma valisin neid nõudlikumalt, kui valitakse pruuti,“ kirjutas ta, jutustades ühe oma ekspeditsiooni ettevalmistusest.

Inimesed läksid temaga ühest ekspeditsioonist teise. Nii näiteks reamees Ivanov, kes oli käinud juba koos Prževalskiga, tegi Kozloviga kaasa kõik ta reisirid, välja arvatud viimane, mille eel ta suri.

Kozlov mõistis, et ainult tugevasti liitunud kollektiiviga on võimalikud need suured ning rasked rännakud, mis teostati varem väljatöötatud ja alati väga laialdase plaani järgi.

Esimese maailmasõja eel valmistus Kozlov uuele reisile Kesk-Aasiasse. Kuid algas sõda ja ekspeditsiooni ei lubatud.

„Ma ei saa senini aru, millega põhjendas endine, vana valitsus minu tagasihoidmist,“ kirjutas Kozlov 1920. a. Tsaari ametnikud ei pidanud vajalikuks järele mõelda selle üle, et keeldumiseks ei olnud mitte mingisuguseid põhjusi.

Peale Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni omandas Kozlovi teaduslik tegevus uuesti laiad mõõted. 1920. a. ilmus tema raamat „Tiibet ja dalai-laama“. 1923. a. avaldati esimest korda Kozlovi klassikaline töö, ta 1907.—1909. aasta reisi kirjeldus.

Nõukogude valitsus tuli uurija soovile vastu, kinnitades tema poolt Geograafiaseltsi kaudu esitatud uue ekspeditsiooni plaani.

Selle kuuenda ekspeditsiooni plaan ei olnud eelmistest väiksem.

Reisi lõppeesmärgiks oli töötatud Lhasa. Kozlovil olid kõik põhjused lootmiseks, et reis õnnestub. Ta oli isiklikult tutvustanud dalai-laamaga, Tiibeti vaimse ning ilmaliku valitsejaga, kes oli eurooplastele peaaegu ligipääsmatu. See tutvus tekkis järgmisel viisil. 1904. a. läkitas Inglismaa Tiibetisse „poliitilis-sõjalise missiooni“, saadetuna kolmetuhandemehelise relvastatud salga poolt. Dalai-laama põgenes selle „missiooni“ eest. Nelja aasta jooksul elas ta Mongoolias ja Hiinas. 1905. a. saadeti Kozlov Vene valitsuse ja Vene Geograafiaseltsi ülesandel Urgasse dalai-laamaga tutvuse sobitamiseks ning temaga diplomaatiliste suhete sõlmimiseks. On täiesti loomulik, et see ülesanne anti just Kozlovile, kes oli mongolite ja tiibetlaste seas populaarne ja keda austati. Kozlov viibis Urgas ligemale kaks kuud ja kohtas dalai-laamaga peaaegu iga päev. Lahkumisel sai ta dalai-laamalt hinnalise kingituse Geograafiaseltsile — budha kultuse esemete kollektsiooni — ja isikliku kutse Lhasasse sõitmiseks. Teist korda kohtas Kozlov dalai-laamaga sõbralikult nelja aasta pärast, tulles tagasi ekspeditsiooniga Amdose mägismaa sügavusest.

Seepärast siis, niipea kui dalai-laama sai teada, et Kozlov kavatses oma kuuenda ekspeditsiooniga külastada Lhasat, saatis ta temale otsekohe pääseloa erisaadikuga, kes pidi seks otstarbeks tegema hiiglasuure reisi läbi kogu Kesk-Aasia. See pääseluba oli väga originaalne. Siidist kaart, dalai-laama enda käega kirjutatud, oli lõigatud saagjalt pooleks. Ühe poole tõi saadik Kozlovile, kuna teine pool jäi Lhasa lähiste mae-üleikäikude valve kätte selleks, et valve võiks Kozlovi sisse-õidul selle kokku panna esimese poolega ja sel moel kontrollida pääsme kehtivust. Niisiis, kõik oli ette valmistatud. Prževalski ja paljude teiste vene uurimisreisijate unistus, õpida tundma Tiibeti veel tundmata osi, oli täitumisele lähedal.

Kuid Inglismaa protesti tõttu ei pääsenud ekspeditsioon Tiibetisse.

Siis läks Kozlov Mongoolia pealinnast Ulan-Batorist (endisest Urgast) loode suunas ja leidis umbes 130 km sellest põhja poole Noin-ula mägedest vanaaegsed kalmistud. Neid oli 212. Selgus, et need on hunnide enam kui kahe tuhande aasta vanused matmiskohad.

Avastusel oli suurim teaduslik tähtsus. On huvitav, et neis matmiskohtades on suurepäraselt säilinud neisse kaunistuseks lisatud vaibad ja siidkangad. Raske oli uskuda, et need olid mullas olnud tuhandeid aastaid. See seletub sellega, et Põhja-Mongoolia mõnes kohas, nii nagu kogu Ida-Siberis, ei sula maapind kunagi sügavalt, teatavas sügavuses on igavese jäätumise kiht. Alaline ühesuguse temperatuuriga „looduslik külmutuskapp“ hoidis esemeid lagunemise eest. Kozlov tõi siit palju hinnalist: vaipu, kangaid, riideid, kullast ja teistest metallidest iluasju.

Kuuenda ekspeditsiooni ajal, kaheksateist aastat peale esimest külastamist, viibis Kozlov teiskordselt Hara-hotos.

Reisides Mongoolias sattus ekspeditsioon sageli madude hulkadele. Kohalikud elanikud kartsid neid. Neile ajas hirmu peale, kui uurimisreisijad püüdsid madusid kollektsioonide

tarvis. Kozlovist, kes võis elava mao kätte võtta, räägiti kui vägilasest, maovõlujast ja kartmatust inimesest.

Stepis Ongiin-goli jõe orus seisis kivist eit. Erinevalt teisest, keda kohalikud laamad kuulutasid heaks, peeti seda kurjaks: teda hüüti hara-ušhai'ks. Tast mööduti, tõendades, et kui teda puudutada, siis tõuseb säärane torm, mida maailm ei ole näinud. Kuid Kozlov mitte ainult ei puudutanud teda, vaid pakkis selle „hirmsa“ eide sisse ja viis Leningradi.

Kuues ekspeditsioon kestis 1923. a. kuni 1926. a. Selle teaduslikud tulemused olid niisama suured kui Kozlovi eelmistegi ekspeditsioonide omad. Peale vanaaegsete kalmude tähelepanndava avastamise ja läbiuurimise Noin-ula mägedes ja täiendavate väljakaevamiste Hara-hotos toimetas ekspeditsioon tähtsaid geograafilisi uurimisi Mongoolias. Need uurimised teostati Kozlovi ekspeditsioonile omase laialdase teadusliku programmi järgi. Koostati taimede, lindude, kivimite jne. kolleksioone, teostati meteoroloogilisi vaatlusi, tehti etnograafilisi uurimisi ja palju uusi avastusi. Nendest ühe nimega on jäädvustatud kuuenda ekspeditsiooni mälestus. Vägevale kosele Orhoni jõe ülemjooksul anti nimeks „Kozlovi ekspeditsiooni kosk“.

Peale Mongoolia ekspeditsiooni lõpetamist sai Kozlov personaalpensioni, kuid ei mõelnudki rahulikule elule. Käheda, liikuva vanamehena hellitas ta oma kõige viimsemate päevadeni mõtet uuest reisist. Armastades loodust veetis Pjotr Kuzmitš suurema osa ajast Stretšno külas, viiskümmend kilomeetrit Staraja Russast (Novgorodi oblastis). Ta sõitis süia Leningradist naisega ja asus elama väikesse kahetoalisse palkmajja. Pjotr Kuzmitš töötas aias, käis jahil ja kirjutas oma töid.

Kozlovi sulest on ilmunud kuuekümne teose ümber.

Vahetevahel sõitis Kozlov kutsete peale Nõukogude Liidu mitmesugustesse linnadesse, kus pidas ettekandeid oma

reisidest. Paljud mäletavad veel praegugi, kuidas ta oskas haaravalt ning huvitavalt rääkida.

Alati ümbritses Pjotr Kuzmitšit teda armastav ja teda ahnelt kuulav noorsugu. Ta pühendas sellele palju aega ja tähelepanu, õpetas kollektsoonide koostamist, loomade pre-pareerimist ning jahti. Pjotr Kuzmitš oli kõigi vastu ühtmoodi lihtne, vaatamata sellele, et omas maailmakuulsa nime. Ta oli Londoni, Hollandi ja Ungari Geograafiaseltsi auliige. Itaalia ja Londoni Geograafiaseltsilt sai ta kuldmedali, Pariisi Akadeemialt aga Tšihhatšovi-nimelise preemia. Mongoolia Õpetatud Komitee valis Kozlovi 1924. a. oma auliikmeks.

Vene Geograafiaselts autasustas Kozlovi N. M. Prževalski nimelise medaliga ning valis ta oma auliikmeks ja Ukraina Teaduste Akadeemia valis ta 1928. a. oma tegevliikmeks.

Kozlovi kollektsoonid ilustavad Leningradi Teaduste Akadeemia Zooloogiamuuseumi saali. Ermitaažis säilitatakse Noin-ula ja Hara-hoto suurimad arheoloogilised väärtused. Idamaade Tundmise Raamatukogus leidub sadu Kozlovi toodud tanguudi käsikirju ja raamatuid, sellal kui Euroopa ja Aasia teistes maades leidub neid vaid üksikuid. Teaduste Akadeemia Antropoloogia-, Etnograafia- ja Arheoloogiainstituuti on koondatud enamik eksponaate, mis Kozlov on toonud ja mis kujutavad Kesk-Aasia majandust ning elu.

Geograafia ajaloos seisab Kozlovi nimi kõrvuti kuulsa Prževalski omaga. Kaardistatud reisiteekondade arvu ja üksikasjalisemate etnograafiliste karakteristikate poolest P. K. Kozlov isegi ületas oma õpetaja. Kozlov pühendas palju tähelepanu arheoloogilistele väljakaevamistele, mis andsid ülemaailmse tähtsusega tulemusi.

Nõukogude võim hindab kõrgelt teaduseinimesi. Kui Kozlov haigestus südameskleroosi, paigutati ta suurepärasesse sanatooriumi Leningradi lähedal, kus teda ravisid parimad

arstid. Kuid Kesk-Aasias 40 000-kilomeetrilisest teekonnast jagusaanud inimese süda alistus viimaks.

26. septembril 1935. a. peale õhtust jalutust Kozlov uinus ega ärkanud enam. Ta oli elanud 72 aastat.

Kozlov oli Prževalski kõige algatusvõimelisem õpilane, kes jätkas ja arendas tema uurimisi Kesk-Aasias.

See vapper ja tahtejõuline inimene, entusiast ning tõeline patrioot andis kogu oma elu teadusele, oma isamaa aule.

Märkusi.

1. Семенов П. П. Речь о Н. М. Пржевальском. Сборник „Памяти Николая Михайловича Пржевальского“. Спб., 1889, лк. 17.
2. Дубровин Н. Ф. Николай Михайлович Пржевальский. Спб., 1890 г., лк. 51.
3. Sealsamas, лк. 96.
4. Sealsamas, лк. 118.
5. Sealsamas, лк. 119.
6. Sealsamas, лк. 125.
7. Пржевальский Н. М. Монголия и страна тангутов. Трехлетнее путешествие в восточной нагорной Азии, т. I. Спб., 1875 г., лк. 156.
8. Дубровин Н. Ф. Николай Михайлович Пржевальский, лк. 203.
9. Пржевальский Н. М. Третье путешествие в Центральной Азии. Из Зайсана через Хами в Тибет и на верховья Желтой реки. Спб., 1883 г., лк. 3.
10. Sama, Монголия и страна тангутов, т. I, лк. 212.
11. Дубровин Н. Ф. Николай Михайлович Пржевальский, лк. 161.
12. Sealsamas, лк. 162.
13. Sealsamas, лк. 193.
14. Пржевальский Н. М. От Кульджи за Тянь-шань на Лоб-нор. Известия Русск. Географ. общ. Спб., 1877 г.
15. Дубровин Н. Ф. Николай Михайлович Пржевальский, лк. 247.
16. Пржевальский Н. М. Третье путешествие . . ., лк. 469.
17. Дубровин Н. Ф. Николай Михайлович Пржевальский, лк. 384.
18. Пржевальский Н. М. Третье путешествие . . ., лк. 53.
19. Sealsamas, лк. 54.
20. Sealsamas, лк. 55—56.
21. Sealsamas, лк. 84.
22. Sealsamas, лк. 208.
23. Sealsamas.
24. Sealsamas, лк. 41—42.
25. Козлов П. К. В сердце Азии (Памяти Н. М. Пржевальского), 1914 г., лк. 16.

26. Пржевальский Н. М. Четвертое путешествие в Центральной Азии. От Кяхты на истоки Желтой реки, исследование северной окраины Тибета и путь через Лоб-нор по бассейну Тарима. Спб., 1883 г., лк. 74—75.
27. Sealsamas, лк. 198.
28. Дубровин Н. Ф. Николай Михайлович Пржевальский, лк. 418.
29. Шокальский Ю. М. Н. М. Пржевальский и Географическое общество. Известия Всесоюзного Географ. общ., т. 72, вып. 4—5, 1940 г., лк. 644.
30. Роборовский В. И. Воспоминания. Н. М. Пржевальский, изд. Русской старины, 1892 г., лк. 672.
31. Sealsamas, лк. 673.
32. Sealsamas, лк. 218.
33. Sealsamas, лк. 219.
34. Sealsamas, лк. 227.
35. Роборовский В. И. Отчет начальника экспедиции. Труды Экспедиции Русского Географического общества по Центральной Азии, совершенные в 1893—1895 годах под начальством В. И. Роборовского, ч. I. Спб., 1900 г., лк. 17.
36. Sama. Воспоминания. Н. М. Пржевальский, изд. Русской старины, 1892 г., лк. 222—223.
37. Sama. Отчет начальника экспедиции, лк. 17.
38. Sealsamas, лк. 115.
39. Sealsamas, лк. 187.
40. Sealsamas, лк. 256—257.
41. Козлов П. К. Памяти Роборовского. Известия Русск. Географ. общ., т. 46, 1910 г.
42. Роборовский В. И. Отчет начальника экспедиции, лк. 386.
43. Козлов П. К. Памяти Роборовского. Известия Русск. Географ. общ., т. 46, 1910 г.
44. Sealsamas.
45. Роборовский В. И. Отчет начальника экспедиции, лк. 495.
46. Sealsamas, лк. 582.
47. Sealsamas, лк. 598.
48. Sealsamas.
49. Sealsamas, лк. 601.
50. Козлов П. К. Памяти Роборовского. Известия Русск. Географ. общ., т. 46, 1910 г.
51. Sealsamas.
52. Козлов П. К. В сердце Азии. Памяти Н. М. Пржевальского, лк. 16.
53. Sealsamas, лк. 18—20.

54. Sealsamas, lk. 26.
55. Козлов П. К. Монголия и Кам, т. I, ч. I. Спб., 1905 г., lk. 117.
56. Козлов П. К. Монголия и Кам, т. I, ч. II. Спб., 1906 г., lk. 308.
57. Sealsamas, lk. 259.
58. Sealsamas, lk. 260.
59. Sealsamas, lk. 367.
60. Sama, Тибет и далай-лама, 1920 г., lk. 5.
61. Sealsamas, lk. 4—5.

Sisukord.

	Lk.
Eessõna	3
N. M. Prževalski	7
N. M. Prževalski reise kaart	32/33
V. I. Roborovski	35
V. I. Roborovski reise kaart	52/53
P. K. Kozlov	55
P. K. Kozlovi reise kaart	72/73
Märkusi	73

Vastutav toimetaja S. Künnapuu.

Tehniline toimetaja H. Kohu.

Ladumisele antud 12. I 48. Trükkimisele antud 10. II 48. Paberi kaust $56 \times 79. \frac{1}{16}$. Trükipoognaid $4 \frac{3}{4} +$ lisad $\frac{3}{4}$. Autoripoognaid 3,2. Arvestuspoognaid 3,6. MB Q1023. Laotihedus trpg. 33 600. Tiraaz 5200. Trükikoja tellimus nr. 72. Trükikoda „Hans Heidemann“, Tartu, Vallikraavi 4.

Hind rubl. 3.—

O. A. Баян, Первые исследователи Центральной Азии.

На эстонском языке.

Эгосиздат „Научная Литература“, Tartu.

Rbl. 3.—